महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

आद्यसर्गपञ्चकम्

प्रधानसम्पादकः
वेदाचार्यः श्री सन्निधानं सुदर्शनशर्मा
कुलपतिः

सम्पादकः
मुल्लपूडि सीताराम शास्त्री

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः
तिरुपति
२००९

S.V. Vedic University Series No : 9
Research & Publication (Special Drive)

महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

आद्यसर्गपञ्चकम्

प्रधानसम्पादकः
वेदाचार्यः श्री सन्निधानं सुदर्शन शर्मा
कुलपतिः

सम्पादकः
मुलपूडि सीताराम शास्त्री

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः
तिरुपति
२००९

Mahākavi Bhāraviviracitam Kirātārjunīyamahākāvyam

Ādyasargapañcakam

Ghaṇṭāpathavyakhyōpētam

First impression : **2009**

Copies : **1000**

Price :

Cheif Editor : **Prof. S. Sudarsana Sarma**
VICE-CHANCELLOR

Editor : **Dr. M Sitarama Sastry**

DTP & Published by
Sri Venkateswara Vedic University
Research & Publication (Special Drive)
Tirupati.

वेदाचार्यः सन्निधानं सुदर्शन शर्मा
कुलपतिः

पुरोवाक्

जङ्गन्येते चरणौ प्रक्रान्तायां पाठ्यग्रन्थप्रकाशनपद्यायाम् - इति महत् परितोषस्थानम् । श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः वेदविज्ञानाध्ययनाध्यापने - धार्मिकोद्बोधने - शिष्टाचरणे सन्मार्गप्रचारणे च विद्यानां चतुर्दशत्वं कल्पयितुं कृतदीक्ष इति विदितचरमेव । ततश्च वयमेतेष्वारम्भवत्सरेषु निजाशयफलसिद्धिसौख्यमनुभवामः । प्रभवामश्च पुरोगामिकार्यविजयसाधने।

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयेन 'परिशोधन-प्रकाशनविभाग' (Research and Publication Wing) द्वारा पाठ्यपुस्तकप्रकाशनं क्रियते । तत्र परीक्षोपयोगिपुस्तकानि प्रकटय्य विद्यार्थिभ्यः प्रदातव्यानीति चास्मदाशयः । तदाशयसाधने कृतकृत्यतामातन्वानाः काव्यविभागेन साकम् आगम-वैदिक–सूत्रग्रन्थपरम्पराञ्च प्राकाश्यमानयन्तः सानन्दा बोभवीमः ।

ऋतमिदं-यदर्थगौरवादिविशिष्टगुणसम्भृतप्रौढमहाकाव्येषु भारवेरष्टादशसर्गात्मकं किरातार्जुनीयं नूनं प्रथमगण्यमिति जोघुष्यते गैर्वाण्यन्तर्वाणिवरेण्यैः सहृदयैः । प्रकृतेऽस्मिन् काव्ये आद्यं सर्गपञ्चकं मल्लिनाथव्याख्योपेतं छात्रपाठकोपयोजकत्वेन प्रकाशमानीयते ।

अत्र विश्वविद्यालये श्रुति-स्मृतिसमध्येतॄणां छात्राणां धिषणा लौकिकसंस्कृतमार्गेऽपि समं प्रसार्या-इत्यस्मदभिमतस्य साक्षरसाक्षीदं किरातार्जुनीयमहाकाव्यभाग (१-५ सर्गात्मकं) प्रकाशनम् ।'विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः' 'सहसा विदधीत न क्रियाम्' '...हितान्नयः संशृणुते स किम्प्रभुः ।' 'अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता' इत्यादयः कविशेखरस्य महितसूक्तिविशेषाः छात्रपाठकेभ्यः जीवनमार्गोपदेशकाः नूनं भवेयुरित्याशास्महे ।

तावद्भा भारवेर्भाति यावद्भायाः रवेः स्थितिः ।
माघस्यागम मात्रेण भा रवेः नास्तमेति हि ।।

तिरुपति — **सन्निधानं सुदर्शन शर्मा**
२९.५.०९ — **कुलपतिः**

प्रस्तावना

श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयं वेदविज्ञानभासुरम् ।
सर्वसङ्कल्पसम्पत्तिसाधकं नौमि स्वस्तरुम् ।।

अपरोऽयं प्रमोदव्यतिकरः यः किल श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः महर्षिशेमुषी-समुन्मिषितं महाकविमधुरवचनामृतसंसर्गं च ग्रन्थजातं प्राकाश्यमानयन् तृतीयस्तबकत्वेन किरातार्जुनीयमहाकाव्यगतमाद्यसर्गपञ्चकं मुद्रापयितुमुद्युङ्क्ते । अपि च छात्र - पाठकोपयोगाय प्रकाश्यमानोऽयं ग्रन्थभागः मल्लिनाथसूरिविरचितया घण्टापथव्याख्यया साकं प्रकाश्यते। चञ्चूर्यते यत्नः कार्यसाफल्यमुद्दिश्य, स्याद्वा शनैर्गमनम्, किन्तु, पुरोगमनं चेत् प्रशंसार्हमेव किल ।

गुरुत्रय्यामन्यतमत्वेन परिगणितेऽत्र काव्ये किरातवेषं परमशिवं प्रतिभटीकृत्य नायकेनार्जुनेन कृतमायोधनम्, पशुपतिसदनुग्रहेण पाशुपतास्त्रसाधनं च मुख्यं वस्तु । अत्र तु आद्यपञ्चसर्गात्मके काव्यभागे - वनवासिनां पाण्डुपुत्राणां दैन्यं कालयापनं, सुयोधनस्य च सुनीतिश्लक्ष्णं राज्यपालनं, पाञ्चाल्या वृकोदरेण च कृतं धर्मजोपालम्भनं, धर्मसूनुना च प्रोक्तं प्रशमाभरणं वचनजातम्, बादरायणागमनं, तदुपदेशं शिरसि कृत्वा पाशुपतास्त्रसाधनार्थं विजयस्य प्रस्थानं, शरदृतुवर्णनं, हिमवद्वर्णनं च प्रधानमितिवृत्तं भवति ।

'सरसया कविप्रतिभया ज्ञातपूर्वापि कथा अपूर्वा प्रतिभाति - मधुमासमहिम्ना परिचिता अपि द्रुमाः अपूर्वा इव नवीभवन्ति' - इत्यालङ्कारिकवचनमवितथम् । तत एव प्रथिता प्रत्नाऽपीयं कथा– सुविस्तृतनीत्युपदेशव्याहारैः, साक्षात्कारितद्रौपद्यादिपात्रैः, मनोहरार्तववर्णनालपितैः सहृदयचित्तमुद्रिततुहिनाद्रिमहितदृश्यैश्चाा अपूर्वाऽकारि महाकविना भारविणा । शब्दसौष्ठवम् अर्थगौरवं चात्र कवेरुच्छ्वासनिश्श्वासौ दरीदृश्येते । तद्वैशिष्ट्येनैवेयं कविता परस्सहस्रवर्षेभ्यः विपश्चित्पाठकलोके प्राणिति ।

क्लिष्टतमेऽस्मिन् शब्दार्थसमन्वये साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियां पिपठिषूणां निश्शङ्कप्रवेशार्थं सञ्चारार्थं च पूर्वव्याख्याभ्यः विशिष्टं 'घण्टापथमातनिष्ये' इति कृतप्रतिज्ञो

मल्लिनाथसूरिः अस्माकमत्र करदीपायते । तस्मात् तद्व्याख्यान्वितं काव्यभागमिमं प्रकाशयति वेदविश्वविद्यालयः ।

वेदविश्वविद्यालयेऽत्र 'परिशोधन - प्रकाशनविभागः' वर्तते । प्रथमे वयसि तत्कृतः पदन्यासोऽयम् । एतस्य सारस्वतक्रतुकार्यस्य ग्रन्थप्रकाशनरूपस्य प्रोत्साहकेभ्यः वेदविश्वविद्यालयप्रारम्भकुलपतिभ्यः वेदाचार्येभ्यः श्री सन्निधानं सुदर्शन शर्म महोदयेभ्यः विनयकुसुमाञ्जलिं समर्पयामि । 'स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः' ।

सप्रयासेऽस्मिन् व्यापारे 'परिशोधन-प्रकाशन विभाग' (Research and Publication Wing) वर्तिनां सहचराणां साहाय्यं कार्तज्ञ्यप्रकटने मां मुखरयति । तेषां पुरोऽभिवृद्धिमाकल्पतादाश्रितकल्पतरुः भगवान् श्रीनिवासः इति प्रार्थये । एतद् ग्रन्थप्रकाशनविषये विज्ञानां सहृदयानामस्मत्पुरोविकासमाकाङ्क्षमाणानां च मित्राणां हितसूचनानि सादरमभिलषामि ।

'तिरुपति'
विरोधिवर्ष, शङ्करजयन्ती ।

इत्थं विज्ञापयति सुधीविधेयः
मुल्लपूडि सीताराम शास्त्री
'जयः'

महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

प्रथमः सर्गः

घण्टापथव्याख्यानावतारिका :-

अर्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपि गाढानुरागि यत् ।
पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ।।

आलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजम् ।
शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्धयः ।।

तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।
यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ।।

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यष्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ।।

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ।।

नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ।।

नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं
साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कम् ।
कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे
घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ।।

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ।।

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे'।। इत्याद्यालङ्कारिककवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयस्साधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेद्' इति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेलक्षणफलसाधनत्वाद्, 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्' इत्याद्याशीर्वादाद्यान्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च, वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति ।

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ।। १ ।।

श्रिय इति । आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद् वर्णगणादिशुद्धिर्नात्रातीवोपयुज्यते। तदुक्तम् - 'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ।।' इति । कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः। 'तस्य निवासः' इत्यण्प्रत्ययः । जनपदे लुप्। तेषामधिपस्य दुर्योधनस्य सम्बन्धिनीम् । शेषे षष्ठी । श्रियो राजलक्ष्म्याः। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । पाल्यतेऽनयेति पालनी, ताम्। प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः। प्रजारागमूलत्वात्सम्पद इति भावः। 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् । 'टिड्ढाणञ्'-इत्यादिना ङीप्। प्रजासु जनेषु विषये। 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरमयुङ्क्त नियुक्तवान्। वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । तदुक्तम्- 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ।।' एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः। 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी। ब्रह्मचारिवेषवानित्यर्थः । सः नियुक्तः । वने चरतीति वनेचरः किरातः। 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा

म्लेच्छजातयः' इत्यमरः। 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः। तत्पुरूषे कृति बहुलम् इत्यलुक्। विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः। परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः। अथवा कर्तरि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते । उभयत्रापि 'पीता गावः'', 'भुक्ता ब्राह्मणाः', 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यादिवत्साधुत्वम्, न तु कर्तरि क्तः। सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अत एव भाष्यकारः -'अकारो मत्वर्थीयः। विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः । 'पीतमेषामस्तीति पीताः' इति सर्वत्र । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। विभक्तधना विभक्ताः, पीतोदकाः पीता इति' । अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः- 'गम्यार्थस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः। 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद् भ्रातृषूपचरितम् । 'पीतोदका गावः' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते इति। तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्यते। एतेन 'वनाय पीतप्रतिबद्धवत्साम्' 'पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या' एवमादयो व्याख्याताः। अथवा विदितः विदितवान्। सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । तथा 'आशितः कर्त्ता' इत्यादौ । यथाऽऽहुः- धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।।' इति ।

द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तद् द्वीतं, द्वीतमेव द्वैतं, तच्च तद्वनं च तस्मिन्, शोकमोहादिवर्जित इत्यर्थः । युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक्। 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इति षत्वम् । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र 'वने वनेचरः' इति द्वयोः स्वर व्यञ्जनसमुदाययोरेकदैवावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो नामालङ्कारः। अस्मिन्सर्गे वंशास्थवृत्तम् । तल्लक्षणं - 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ।। १ ।।

अव :- सम्प्रति तत्कालोचिततत्वमादेशयन् तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वम् आदर्शयन्नाह –

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विव्यथे तस्य मनो, न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ।। २ ।।

कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात् कृतनमस्कारस्य सपत्नेन रिपुणा दुर्योधनेन । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः। जितां स्वायत्तीकृतां महीं महीभुजे युधिष्ठिराय क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम्। निवेदयिष्यतः ज्ञापयिष्यतः। 'लृटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न चचालेत्यर्थः । 'व्यथ भयचलनयोः' इति धातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते - न हीति । हि यस्माद् हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषाः मृषा मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं नेच्छन्ति । अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । 'अमौढ्यममान्द्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं चेति चारगुणाः' इति नीतिवाक्यामृते ।

अव :- तथाऽपि प्रियार्हे राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञया न दुष्यतीत्याशयेनाह –

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ।। ३ ।।

द्विषामिति । रहस्येकान्ते स वनेचरो द्विषां शत्रूणाम् । कर्मणि षष्ठी । विघाताय विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनाद्' इति चतुर्थी । 'भाववचनाच्च' इति तुमर्थे घञ्प्रत्ययः । अत्र तादर्थ्यमपि न दोषः । तथाऽपि प्रयोगवैचित्रीविशेषस्याप्यलङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते । विधातुं व्यापारं कर्त्तुमिच्छतः । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' । द्विषो विहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः । अत एव भूभृतो युधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्य । सुष्ठु भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यम्। सुष्ठुशब्दादव्ययात् उद्गात्रादित्वादञ् प्रत्ययः। उदारस्य भाव औदार्यमर्थसम्पत्तिः, तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्ये । अत्रौदार्यशब्दस्य अजाद्यदन्तत्वेऽपि 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यत्राल्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः। उक्तञ्च काशिकायाम् - 'अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्' इति । त एव विशेषः । तयोर्वा विशेषः तेन शालते

शोभते इति सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी ताम् । ताच्छील्ये णिनिः। विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतो निर्णीतार्थामिति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् उवाचेत्यर्थः ।

अवः- प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभं याचते –

क्रियासु युक्तैर्नृप ! चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ।। ४ ।।

क्रियास्विति । हे नृप । क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैरनुजीविभिः भृत्यैः। चारादिभिरित्यर्थः । चरन्तीति चराः । पचाद्यच् । त एव चाराः । चरेः पचाद्यजन्तात्प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः । त एव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः। 'स्वपरमण्डले कार्याकार्यावलोकने चाराष्टाक्षूंषि क्षितिपतीनाम्' इति नीतिवाक्यामृते । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वञ्चनीया न प्रतारणीयाः । सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः। चाराऽपचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति भावः । अतोऽप्रतारणीयत्वाद्धेतोः। असाध्वप्रियं साधु प्रियं वा। मदुक्तमिति शेषः । क्षन्तुं सोढुमर्हसि । कुतः ? हितं पथ्यं मनोहारि प्रियं च वचो दुर्लभम् । अतो मद्वचोऽपि हितत्वादप्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः।

अव :- तर्हि तूष्णीम्भाव एव वरमित्याशङ्क्याह –

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः ।
सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ।। ५ ।।

स इति । यः सखाऽमात्यादिरधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति नोपदिशति। 'दुह् याच्-' इत्यादिना शासेर्दुहादिपाठाद् द्विकर्मकत्वम्। स हिताऽनुपदेष्टा कुत्सितः सखा किंसखा । दुर्मन्त्रीत्यर्थः। 'किमः क्षेपे' इति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितादाप्तजनाद्धितोपदेष्टुः सकाशाद् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानात्पञ्चमी। न संशृणुते न शृणोति । हितमिति शेषः । 'समो गम्यृच्छि-' इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकादात्मनेपदम् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । स हितमश्रोता प्रभुः किम्प्रभुः। एवं च राजमन्त्रिणोरैकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य फलमाह

सदेति। हि यस्मान्नृपेषु स्वामिषु। अमा सह भवाः अमात्यास्तेषु च । 'अव्ययात्त्यप्'। अनुकूलेषु परस्परानुरक्तेषु सत्सु, सर्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ते । न जातु जहतीत्यर्थः। अतो मया वक्तव्यं, त्वया च श्रोतव्यमिति भावः। अत्रैवं राजमन्त्रिणोः हितानुपदेशतदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेःऐकमत्यलक्षणकारणस्य निर्दिष्टस्य सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तम्- 'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति।

अवः- सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति –

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लबाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः ।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ।। ६ ।।

निसर्गेति । निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहम् । 'ईषद्दुः'- इत्यादिना खल्प्रत्ययः। भूपतीनां चरितं क्व । अबोधविक्लबाः अज्ञानोपहता जन्तवः । मादृशाः पामरजना इत्यर्थः । क्व । नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थ्यं विद्विषां नयवर्त्म षाड्गुण्यप्रयोगः 'सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च । द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्'।। इत्यादिरूपो यन्मयाऽवेदि। ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्मणि लुङ् । अयम् इदं वेदनमित्यर्थः। विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गनिर्देशः। तवानुभावः सामर्थ्यम्। अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टाट्टञ् प्रत्ययः। 'श्रिणिभुवोऽनुपसर्गे' इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्धातोर्घञ् विधानात् । अत एव काशिकायाम्- 'कथं प्रभावो राज्ञां, प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः' इति। दोषपरिहारौ सम्यग्ज्ञात्वैव विज्ञापयामि । न तु वृथा कर्णकठोरं प्रलपामीत्याशयः ।

अव :- सम्प्रति यद्वक्तव्यं तदाह –

विशङ्कमानो भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ।। ७ ।।

विशङ्कमान इति । सुखेन युध्यते सुयोधनः । 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि । वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो

वनस्थात् । राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमानोत्प्रेक्षमाणः सन् । दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतम् । पृषोदरादित्वात्साधुः 'दुरोदरे द्यूतकारे, पणे द्यूते दूरोदरम्' इत्यमरः । तस्य च्छद्मना मिषेण जितां लब्धां दुर्नयार्जितां जगतीं महीम् । 'जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः' इति वैजयन्ती। नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्तुं समीहते व्याप्रियते । न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकमविशुद्धागमं च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनसः समाधिरिति भावः। अत 'दुरोदरच्छद्मजिताम्' इति विशेषणद्वारेण पदार्थस्य चतुर्थपादार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात् द्वितीयःकाव्यलिङ्गालङ्कारः। तदुक्तम् - 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्'।

अव :- 'नयेन जेतुं जगतीं समीहते' इत्युक्तम् । तत्प्रकारमाह –

तथाऽपि जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन्भूतिमनार्यसङ्गमात् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ।। ८ ।।

तथाऽपीति । तथाऽपि साशङ्कोऽपि । जिह्मो वक्रः । वञ्चक इति यावत्। स दुर्योधनो भवज्जिगीषया । गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः। 'हेतौ' इति तृतीया। गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन । शुभ्रं यशस्तनोति । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात्कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः। नन्वेवं गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महानस्ति अस्य दोष इत्याशङ्क्य, सोऽपि सत्संसर्गालाभे नीचसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहत्वादित्याह - समिति । तथा हि । भूतिं समुन्नयन्नुत्कर्षमापादयन् । 'लटः शतृशानचौ'-इत्यादिना शतृप्रत्ययः । पुनर्लड्ग्रहण-सामर्थ्यात् प्रथमासामानाधिकरण्यम् । महात्मभिः समम् । सहेत्यर्थः । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । अनार्यसङ्गमाद् दुर्जनसंसर्गात्। 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी। विरोधोऽपि वरं मनाक् प्रियः 'दैवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः। अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक् प्रियत्वं विरोधस्य 'भूतिं समुन्नयन्' इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समाप्तपुनरात्ताख्यानदोषापत्तिः तदुक्तं काव्यप्रकाशे- 'समाप्तपुनरादानात्समाप्तपुनरात्तकम्' इति । न च वाक्यान्तरमेतत् । येनोक्तदोषपरिहारः

स्यात् । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधवत्त्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति ।

अव :- 'ननु कातर्यं केवला नीतिः' इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरूषमस्येत्याह –

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।
विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ।। ९ ।।

कृतेति । षण्णां वर्गः षड्वर्गः । अरीणामन्तश्शत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः । शिवभागवतवत्समासः । तस्य जयः कृतो येन तेन तथोक्तेन। विनीतेनेत्यर्थः । विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः। अगम्यरूपां पुरुषमात्रदुष्प्राप्याम्। मनोरमां मानवीम् । मनूपदिष्टसदाचारक्षुण्णामित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्सुना प्रपत्तुमिच्छुना । प्रपद्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः, 'सनि मीमा-' इत्यादिना इसादेशः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अस्ता तन्द्रिरालस्यं यस्य तेनास्ततन्द्रिणा। अनलसेनेत्यर्थः । तदिः सौत्रो धातुः। तस्मात् 'वङ्क्र्यादयष्टा' इत्यौणादिकः क्रिन्प्रत्ययः। 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः' इति । 'वन्दीघटीतरीतन्द्रीति ङीषन्तोऽपि' इति क्षीरस्वामी । तथा रामायणे प्रयोगः- 'निस्तन्द्रिरप्रमत्तष्टा स्वदोषपरदोषविद्' इति । तेन दुर्योधनेन। पुरुषस्य कर्म पौरुषं, पुरुषकारः । उद्योग इति तावत् । युवादित्वादण् प्रत्ययः । 'पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । अहोरात्रयोरित्यर्थः। 'अचतुर' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोर्द्वन्द्वनिपातेऽच् समासान्तः । विभज्य- अस्यां वेलायामिदं कर्मेति विभागं कृत्वा, नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्यते ।

अव :- सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह –

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान् सुहृदष्टा बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ।। १० ।।

सखीनिवेति । गतस्मयो निरहङ्कारोऽत एव स दुर्योधनः सन्ततमनारतं साधु सम्यक् । अकपटमित्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान्। प्रीतियुजः स्निग्धान् सखीनिव

मित्राणीव दर्शयते, लोकस्येति शेषः । 'हेतुमति च' इति णिच् । 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम्। शोभनं हृदयं येषां तान्सुहृदो मित्राणि च । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानान् तुल्यसत्कारान् दर्शयते । बन्धूनां समूहो बन्धुता, ताम् । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' इति तल्प्रत्ययः । कृतमाधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते । बन्धूनधिपतीनिव दर्शयतीत्यर्थः। यथा भृत्यादिषु सख्यदिबुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान् सम्भावयतीत्यर्थः। अनुजीव्यादीनां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्मत्वम् ।

पूर्वे त्वस्मिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्थं वर्णयन्ति - स राजाऽनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव ते तु तं पश्यन्ति। सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते। स्वयमेव छन्दानुवर्त्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अर्थात्तस्येप्सित-कर्मत्वम्। अणि कर्तुरनुजीव्यादेः 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदमुपसङ्ख्यानम्' इति पाक्षिकं कर्मत्वम्। एवं चात्राण्यन्तकर्मणो राज्ञो ण्यन्ते कर्तृत्वेऽपि, 'आरोहयते हस्ती स्वयमेव' इत्यादिवदश्रूयमाणकर्मान्तरत्वाभावात् नायं णेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु णेरणादिसूत्रविषयत्वमेवास्योक्तम्। यथाऽऽह- 'पश्यन्ति भृत्या राजानं' 'दर्शयते भृत्यान् राजा' दर्शयते भृत्यै राजा 'अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति' इति । अत्राह कैयटः- 'ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन भाव्यम् । उच्यते - अस्मादेवोदाहरणात् भाष्यकारस्यायमेवाभिप्राय ऊह्यते-' अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भवति । यथा- स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति। इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति।

अव :- न चायं त्रिवर्गात्प्रमाद्यतीत्याह –

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान् न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ।। ११ ।।

असक्तमिति। यथायथं यथास्वं विभज्य, आसङ्कीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातनात् द्विर्भावो नपुंसकत्वञ्च। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'

इति ह्रस्वत्वम् । पक्षे पातः पक्षपात आसक्तिविशेषः, समस्तुल्यो यस्यां तया समपक्षपातया। भक्त्याऽनुरागविशेषेण, पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः । पूज्यष्टायं त्रिवर्ग इति । असक्त मनासक्तम् । अव्यसनितयेति यावत् । आराधयतः सेवमानस्यास्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिगणस्त्रिवर्गः। 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैष्टातुर्वर्गस्समोक्षकैः' इत्यमरः। गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागात् गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः । सख्युर्भावः तं सख्यं मैत्रीं, 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः। ईयिवानुपगतवानिवेत्युत्प्रेक्षा। 'उपेयिवाननाश्वाननूचानष्टेति' क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । 'नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्' इति काशिकाकार आह स्म । परस्परं न बाधते । समवर्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्धन्त इत्यर्थः । उक्तञ्च- 'धर्मार्थकामास्सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तस्स नृपो जघन्यः' इति ।

अव :- अथ श्लोकत्रयेणोपायकौशलं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति –

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् ।
प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ।। १२ ।।

निरत्ययमिति । तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधम्। अमायिकमित्यर्थः। अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति भावः। साम सान्त्वम् । 'सामसान्त्व मुभे समे' इत्यमरः। दानवर्जितं दानरहितं न प्रवर्तते । अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः । उक्तञ्च- लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधुमञ्जुलिकर्मणा। मूर्खं छन्दानुराधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम्'।। इति । तथा भूरि प्रभूतम् । न तु कदाचिदल्पमित्यर्थः । दानं धनत्यागः। सदित्यादरार्थेऽव्ययम् । 'आदरानादरयोस्सदसती' इति निपातसंज्ञास्मरणात्। तस्य क्रियां सत्क्रियां तांपूजां विरहय्य विहाय। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः न प्रवर्तते। अनादरे दानवैफल्यादितिभावः । न चैवं सर्वत्र, येनाविवेकित्वं कोशहानिष्टा स्यादित्याह। प्रवर्तत इति । विशेषशालिनी अतिशययोगिनी सत्क्रियाऽऽदरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न प्रवर्तते । 'पृथग्विना'- इत्यादिना तृतीया । गुणेष्वेवादरो भूरिदानञ्चेति नोक्तदोषावकाश इत्यार्थः। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनादेकावल्यलङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे - 'स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परम् । विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधा ।। इति ।

अव :- अथ दण्डप्रकारमाह –

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ।। १३ ।।

वसूनीति । वशी जितेन्द्रियः स दुर्योधनो वसूनि धनानि वाञ्छन्न । लोभान्नेत्यर्थः । 'वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती । निहन्तीति शेषः । तथा मन्युना क्रोधेन न च । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः। धर्मशास्त्रानुसारेण 'क्रोधलोभविवर्जितः' इति स्मरणादित्यर्थः। किन्तु निवृत्तकारणो निवृत्तलोभादि निमित्तः सन्, स्वधर्म इत्येव । स्वस्य राज्ञ स्सतो ममायं धर्मो ममेदं कर्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः । 'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांष्टैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चाधिगच्छति' ।। इति स्मरणादिति भावः । गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन । 'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमात्' ।। इति नारदस्मरणात्। दण्डेन दमेन । शिक्षयेत्यर्थः । रिपौ सुतेऽपि वा, स्थितमिति शेषः । एतेनास्य समदर्शित्वमुक्तम् । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमम् । अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति दुष्ट एवास्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुः न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः।

अव :- सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति –

विधाय रक्षान् परितः परेतरानशङ्कितकाकारमुपैति शङ्कितः ।
क्रियाऽपवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ।। १४ ।।

विधायेति । शङ्का सञ्जाताऽस्य शङ्कितोऽविश्वस्तः सन् परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतरानात्मीयान् । अवञ्चकानिति यावत् । यद्वा परानितरयन्ति भेदेनात्मसात्कुर्वन्तीति परेतरान्। तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मण्यण् प्रत्ययः। रक्षन्तीति रक्षान् , मन्त्रगुप्तिसमर्थानित्यर्थः। 'नन्दिग्रहि-' इत्यादिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा । नियुज्येत्यर्थः। अशङ्किताकारमुपैति स्वयमविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवदेव व्यवहरन् परमुखेनैव परान् भिनत्तीत्यर्थः । न च तान् रक्षानुपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीरन्नित्याह।

क्रियेति । क्रियाऽपवर्गेषु कर्मसमाप्तिष्वनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः। अपरावर्त्तितया दत्ता इत्यर्थः। 'देये त्रा च' इति सातिप्रत्ययः। सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञतामुपकारित्वं वदन्ति । प्रीतिदानैरेवास्य कृतज्ञत्वं प्रकाश्यते, न तु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः। कृतज्ञे राजनि अनुजीविनो, अनुरज्यन्तेऽनुरक्ताष्टा तं रक्षन्तीति भावः। रक्षामितिपाठे गुरोष्टा हल इत्यकार प्रत्ययः। परितस्समन्तात् रक्षां विधाय परानितरांष्टा शङ्किताकारं यथा तथा उपैति । शेषं समानम् ।

अव :- अथोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति –

अनारतं तेन पदेषु लम्भिता विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।
फलन्त्युपायाः परिबृंहितायतीरुपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ।। १५ ।।

अनारतमिति । तेन राज्ञा दुर्योधनेन पदेषूपादेयवस्तुषु । 'पदं व्यवसितत्राणस्थान-लक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । सम्यगसङ्कीर्णमव्यस्तञ्च विभज्य विविच्य । विनियोग एव सत्क्रियाऽनुग्रहः, सत्कार इति यावत्, यासां ताः । लम्भिताः, स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः । विनियोगसत्क्रियामितिपाठे विनियोगसत्क्रियां लम्भिताः प्रापिता इत्यर्थः। अर्थसम्पद्विशेषणम् उपायविशेषणं वा । उपायाः सामादयः सङ्घर्षं परस्परस्पर्धामुपेत्येवे-त्युत्प्रेक्षा । परिबृंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः स्थिरा इत्यर्थः । अर्थसम्पदोऽनारतमजस्रं फलन्ति, प्रसुवत इत्यर्थः ।

अव :- अर्थसम्पदमेवाह –

अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ।। १६ ।।

अनेकेति । अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णप्रसूनस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स अयुग्मच्छदगन्धिः। 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपष्टा । 'उपमानाच्च' इति समासान्त इकारः। नृपाणामुपायनान्युपहारभूता ये दन्तिनः तेषां मदः । 'उपायनमुप-ग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः । 'राजश्वशु-

राद्यत्' राज्ञो जातावेवेतिवाच्यमिति यत्प्रत्ययः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । रथाट्याश्वाट्या रथाश्वम्। सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन सङ्कुलं व्याप्तं तदीयं तत्सम्बन्धि। आभिमुख्येन तिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यास्थानं आस्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गणम् । 'अङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । भृशमत्यर्थमार्द्रतां पङ्किलत्वं नयति । एतेन महासमृद्धिरस्योक्ता। अत एवोदात्तालङ्कारः । तथा चालङ्कारसूत्रम् - 'समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तः' इति।

अव :- सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह –

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैरकृष्टपच्या इव सस्यसम्पदः ।
वितन्वति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुरवश्चकासति ।। १७ ।।

सुखेनेति । चिराय तस्मिन् दुर्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति। देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका वृष्ट्यम्बुजीविनो देशाः। ते न भवन्तीत्यदेवमातृकाः नदीमातृका इत्यर्थः । 'देशो नद्यम्बु वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्' इत्यमरः। एतेनास्य कुल्याऽऽदिपूर्त्तप्रवर्तकत्वमुक्तम् । कुरूणां निवासाः कुरवः जनपदविशेषाः। कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते वा कर्षणेन पच्यन्त इति कृष्टपच्याः। राजसूयेत्यादिना कर्मकर्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः। तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव। कृषिर्येषामस्तीति ते: कृषीबलैः, कर्षकैरित्यर्थः। 'रजःकृषि' इत्यादिना वलच् प्रत्ययः। 'वले च' इति दीर्घः । सुखेनाऽक्लेशेन लभ्याः लब्धुं शक्याः सस्यसम्पदो दधतो धारयन्तस्सन्तः। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः। चकासति दीप्यन्ते, सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्त इत्यर्थः। 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा । सम्पन्नजनपदत्वादसन्तापकरत्वाच्च दुस्साध्योऽयमिति भावः।

अव :- नन्वेवं जनपदानुवर्त्तिनः कथमर्थलाभ इत्यत्राह –

उदारकीर्त्तेरुदयं दयावतः प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ।। १८ ।।

उदारेति । उदारकीर्त्तेर्महायशसः । 'उदारो दातृमहतोः' इत्यमरः । दयावतः परदुःखप्रहाणेच्छोः। अत एव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपप्लवं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। उदयविशेषणं वा। 'वा दान्तशान्त' इत्यादिना शमिधातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तो निपातः। अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेनोदयं वृद्धिं दिशतस्सम्पादयतो वसूपमानस्य कुबेरोपमस्य। 'वसुर्मयूखाग्नि-धनाधिपेषु,' इति विश्वः । अस्य दुर्योधनस्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिरुपस्नुता द्राविता, वात्सल्याद्वशङ्गता मेदिनी, वसूनि धनानि । 'वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती। स्वयं प्रदुग्धे अक्लेशेन दुह्यत इत्यर्थः । दुहेः कर्मकर्त्तरि लट् । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधः । यथा केनचिद्विदग्धेन रक्षिता नवप्रसूता च गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वदिति भावः । अलङ्कारस्तु- समासोक्तिः । प्रस्तुतविशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरित्यलङ्कारसर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा सह प्रकृताया मेदिन्या भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशाद्दोह्यत्वेनोक्तिरिति सङ्क्षेपः ।

अवः- वीरभटानुकूल्यमाह –

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतस्संयति लब्धकीर्त्तयः ।
न संहतास्तस्य न भिन्नवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिस्समीहितुम् ।। १९ ।।

महौजस इति । महौजसो महाबलाः । अन्यथा दुर्बलानामनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः । अन्यथा कदाचिद्दलद-र्पाद्विकुर्वीरन्निति भावः । धनार्चिताः धनैः अर्चिताः सत्कृताः । अन्यथा दारिद्र्यादेनं जह्युरिति भावः । संयति सङ्ग्रामे लब्धकीर्त्तयः प्राप्तयशसः बहुशः क्षुण्णा इत्यर्थः । अन्यथा कदाचिन्मुह्येयुरिति भावः । संहता मिथस्सङ्गताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति नसंहताः । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपेति' समासः । भिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात्स्वामि-कार्यकरा न विरुद्धक्रिया भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः । पूर्ववत्समासः। अन्यथा स्वामिकार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणस्स्युरित्युभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनुर्भृतो धानुष्काः। आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्याद्धनुर्ग्रहणम् । तस्य दुर्योधनस्य असुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्ति । आनृण्यार्थं प्राणान्दातुमिच्छन्तीत्यर्थः। अन्यथा

दोषस्मरणादिति भावः । अत्र महौजसादिपदार्थानां प्राणदानकर्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । तथा साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कार इति द्वयोस्तिलतण्डुलवद्विभक्ततया स्फुरणात्संसृष्टिः।

अव :- सम्प्रति स्वराष्ट्रवृत्तान्तवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपि स वेत्तीत्याह –

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः स वेद निश्शेषमशेषितक्रियः ।
महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ।। २० ।।

महीभृतामिति। अशेषितक्रियः समापितकृत्यः। आफलोदयकर्मेत्यर्थः। स दुर्योधनः सच्चरितैश्शुद्धचरितैरवञ्चकैरित्यर्थः। चरन्तीति चराः तैश्चरैः। प्रणिधिभिः। पचाद्यच्। महीभृतां क्रियाः कार्यारम्भान् निश्शेषं वेद वेत्ति। 'विदो लटो वा' इति णलादेशः। स्वरहस्यन्तु न कश्चिद्वेदेत्याह- महोदयैरिति। धातुरिव ब्रह्मण इव तस्य दुर्योधनस्येहितमुद्योगो महोदयैर्महावृद्धिभिः। हितं पथ्यमनुबध्नन्त्यनुरुन्धन्तीति हितानुबन्धिभिः। स्वन्तैरित्यर्थः। फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते। फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ।

अव :- मित्रबलमाह –

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम् ।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ।। २१ ।।

नेति । तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सह ज्यया मौर्व्या सज्यम् । 'मौर्वी ज्या-शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । धनुर्नोद्यतं नोर्ध्वीकृतम्। आननं वा कोपविजिह्मं कोपकुटिलं न कृतम्। यस्य कोप एव नोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरिति भावः । कथं तर्ह्याज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह । गुणेति । गुणेषु दयादाक्षिण्यादिष्वनुरागेण प्रेम्णा । माल्यपक्षे सूत्रानुषङ्गेण । यद्वा सौरभगुणलोभेन। नराधिपैरस्य दुर्योधनस्य शासनमाज्ञा । मालैव माल्यं, तदिव । 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्' इति क्षीरस्वामी । शिरोभिरुह्यते धार्यते । 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यकि सम्प्रसारणम् । अत्रोपमा स्फुटैव । माल्यसादृश्यकथनमाज्ञायाः प्रेमख्यापनार्थम्।

अव :- सम्प्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह –

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुश्शासनमिद्धशासनः ।
मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ।। २२ ।।

स इति । इद्धशासनो दीप्ताज्ञः, अप्रतिहताज्ञ इत्यर्थः, स दुर्योधनः, नवयौविनोद्धतं प्रत्यग्रयौवनगर्वितं प्रगल्भधुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शास्यत इति दुश्शासनः । 'भाषायां शासियुधि-' इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । तं यौवराज्ये युवराजकर्मणि। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् प्रत्ययः । निधाय नियुज्येत्यर्थः । पुरोधसा पुरोहितेनानुमतोऽनुज्ञातः। तस्मिन्याजके सतीत्यर्थः। तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः। 'निष्ठेति' भूतार्थे क्तः । न तु 'मतिबुद्धि' इत्यादिना वर्तमानार्थे । अन्यथा 'पुरोधसा' इत्यत्र 'क्तस्य च वर्तमान' इति षष्ठी स्यात्। अखिन्नोऽनलसो मखेषु क्रतुषु हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसम् अनलं, हव्येन हवनीयेन धिनोति प्रीणयति । धिन्वेः प्रीणनार्थात् 'धिन्विकृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययः। अकारष्ठान्तादेशः।

अव :- न चैतावता निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशंक्याशां दर्शयति –

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधिमण्डलं भुवः ।
स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यतीरहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ।। २३ ।।

प्रलीनेति। सः दुर्योधनः प्रलीनभूपालम्। निस्सपत्नमित्यर्थः। स्थिरायति चिरस्थायीत्यर्थः। भुवो मण्डलम्, आ वारिधिभ्य आवारिधि। चतुस्समुद्रपर्यन्तमित्यर्थः। 'आङ् मर्यादाऽभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । प्रशासदाज्ञापयन्नपि । 'जक्षित्यादयष्षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः। त्वत् त्वत्त एष्यतीरागमिष्यतीः रागामिनीः । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः। अथवाऽऽङ्पूर्वः पाठः। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । 'लृटस्सद्वा' इति शतृप्रत्ययः। 'उगितष्टा' इति ङीप्। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः । भियो भयहेतून् विपद इत्यर्थः। चिन्तयत्यालोचयत्येव । स एवाह - अहो बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैस्सम्पन्नैस्सह वैरमनर्थपर्यवसाय्येवेत्याष्टार्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

अव :- ननु गूढाकारेङ्गितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह –

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।
तवाभिधानाद्व्यथते नताननः सुदुस्सहान्मन्त्रपदादिवोरगः ।। २४ ।।

कथेति । कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः तत्रत्यैरित्यर्थः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन 'आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । 'कथाप्रसङ्गो वार्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्' इति विश्वः । अन्यत्र तवाभिधानात् नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायात् तष्टा वष्टा तवौ ताक्ष्यर्वासुकी तयोरभिधानं यस्मिन्पदे तस्मात्। अनुस्मृताखण्डल-सूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमस्सुदुस्सहादतिदुस्सहान्मन्त्रपदान्मन्त्रशब्दात् स्मारकाद्धेतोः। आखण्डलसूनुरिन्द्रानुजः उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत् । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्वः। तस्य विः पक्षी गरुड इत्यर्थः। तस्य क्रमः पादविक्षेपः। सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः। स्मृतगरुडमहिमा उरग इव नताननस्सन् व्यथते दुःखायते। 'पीडा बाधा व्यथा दुःखम्' इत्यमरः। अत्युत्कटभयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भावः। 'सर्वतो जय मन्विच्छेत्पुत्रा-दिच्छेत्पराजयम्' इति न्यायात्पितृसमो ज्येष्ठ इतिन्यायाच्चार्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ।

अव :- निगमयति –

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।
परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ।। २५ ।।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् त्वयि जिह्मं कपटं कर्तुमुद्यते । त्वां जिघांसा-विति भावः । तत्र तस्मिन्दुर्योधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरं प्रतिक्रियाऽऽशु शीघ्रं विधीयतां क्रियताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वयैवोच्यतामिति चेत्तत्राह । परेति । परप्रणीतानि परोक्तानि वचांसि चिन्वतां सङ्गृह्णतां मादृशाम् । वार्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसाराः वार्त्तामात्रसाराः खलु । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । वार्तामात्रवादिनो वयम्, न तु कर्त्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः । अतस्त्वयैव निर्धार्य कार्यमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अव :- ततो युधिष्ठिरेण किं कृतमित्यत्राह –

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् ।
प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ।। २६ ।।

इतीति । वनसन्निवासिनां पत्यौ वनेचराधिपे, इति गिरमीरयित्वोक्त्वा, आत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति । तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनम् । ते हि तल्लोभात् स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते इति नीतिवाक्यामृते । अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनं प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वनेचरोक्तं वचो वाक्यमाचचक्षे आख्यातम्। अथवा कृष्णेति पदच्छेदः । सदनं प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा, आचचक्षे, आख्याता। चक्षिङो दुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ।

अव :- ततो द्रौपदी किमकार्षीदित्यत्राह –

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा ।
नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनी रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ।। २७ ।।

निशम्येति । अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य आकर्ण्य, ततस्तदनन्तरम् । ततो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्त्याः । 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यप् । अपाकृतीः अपकारान् केशापकर्षणादीन् नियन्तुं निरोद्धुमक्षमा सती, नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोर्दीपिनीः संवर्धिनीर्गिरो वाक्यान्युदाजहार । जगादेत्यर्थः।

अव :- नृपमनुज्ञापयितुमाह –

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।
तथाऽपि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारीसमया दुराधयः ।। २८ ।।

भवादृशेष्विति । भवादृशा भवद्विधाः। पण्डिता इत्यर्थः, तेषु विषये । 'त्यदादिषु-' इत्यादिना कञ् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारादेशः । प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम्। वदेः क्तः । 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपस्तिरस्कार इव भवति। अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः। तथाऽपि वक्तुमनुचितत्वेऽपि, निरस्तनारीसमयाःत्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः। 'समयाः शपथाचारकाल

सिद्धान्तसंविदः’ इत्यमरः। दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वाद् दुष्टाः मनोव्यथाः। ‘पुंस्याधिर्मानसी व्यथा’ इत्यमरः। मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति। प्रोत्साहयन्तीत्यर्थः। न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः।

अव :- एवमनुज्ञाप्य किमुक्तं तयेत्यत्राह –

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिः चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
त्वयाऽऽत्महस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ।। २९ ।।

अखण्डमिति । अखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रभावैः । ‘पक्षिरश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयो’ रिति हेमः । स्ववंशजैर्भूपतिभिर्भरतादिभिःचिरमखण्डमविच्छिन्नं धृता मही त्वया । मदं च्योततीति मदच्युत् । क्विप् । तेन मदस्राविणा मतङ्गजेन स्रगिव, आत्महस्तेन स्वकरेण । स्वचापलेनेत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृता, त्यक्ता । स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्यर्थः । [१]कुलक्रमागता मही भवता अकारणमेव त्यक्ता अतस्त्वत्कृतो ह्ययमनर्थः । यथा मत्तद्विपो मालाविसर्जने पुनरादाने च स्वयमेव समर्थः तथा भवानपि उपेक्षया त्यक्तामपि महीं स्वीकर्तुं समर्थ इति निन्दास्तुत्या प्रोत्साहयति स्म ।

अव :- स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तम् । स च दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह-

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ।। ३० ।।

व्रजन्तीति । मूढधियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति, ये मायाविषु मायावत्सु विषये । ‘अस्मायामेधा-’ इत्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः। व्रीह्यादित्वादि-निप्रत्ययः। न भवन्ति । अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति - प्रविश्येति । शठा गूढविप्रियकारिणो धूर्तास्तथाविधान् अकुटिलान् असंवृताङ्गानवर्मितशरीरान् निशिताः इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वाऽऽत्मीया भूत्वा, घ्नन्ति हिंसन्ति हि । ‘आर्जवं हि कुटिलेषु न नीति’ रिति भावः ।

---

१. एष व्याख्याभागः कश्मिंष्टान आकरे दृश्यते।

अव :- न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागमः, किन्तु स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह-

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ।। ३१ ।।

गुणेति । अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तञ्च कामन्दकीये - 'उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी ।।' इति । अनुरक्तशासन इति पाठे समस्तजनाभिलषितशिक्ष इत्यर्थः । मानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च, त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः, सौन्दर्यादिभिष्टानुरक्ताम् अनुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां मनोहरां श्रियं सम्पदम् आत्मवधूमिव स्वभार्यामिव । 'वधू र्जाया स्नुषा स्त्रीच' इत्यमरः । परैश्शत्रुभिः अन्यैष्टा अपहारयेत् स्वयमेवापहारयेदित्यर्थः। कलत्रापहारवल्लक्ष्म्याअपहारोऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वादनपेक्षणीय इति भावः ।

अव :- अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति –

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव ! वर्त्मनि ।
कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ।। ३२ ।।

भवन्तमिति ।। हे नरदेव नरेन्द्र ! एतर्हीदानीम्, अस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः। 'एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा' इत्यमरः । 'इदमोर्हिल्' इति र्हिल् प्रत्ययः। 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः । आपदमेवाह - मनस्विगर्हिते शूरजनजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे विवर्तमानम् । शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तं त्वाम्, उदीरितः उद्दीपितो मन्युः क्रोधः । शुष्कं नीरसम् । 'शुषः कः' इति निष्ठातकारस्य ककारः। शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः । तम् । शमीतरुं शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतम् । उच्छिखः उद्गतज्वालः 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । अग्निः वह्निरिव। कथं न ज्वलयति । ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ।

अव :- नन्वन्तश्शत्रुत्वादयं क्रोधस्त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह –

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन च विद्विषादरः ।। ३३ ।।

अवन्ध्येति । अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्यावन्ध्यकोपस्य अत एवापदां विहन्तुः, निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । पुंस इति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वशङ्गता भवन्ति । 'वशङ्गत' इति यत्प्रत्ययः । अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः। व्यतिरेके त्वनिष्ठमाचष्टे - अमर्षशून्येन निष्कोपेन जन्तुना । कन्यया शोक इतिवत् 'हेतौ -' इति तृतीया । हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः युवादित्वादण् । 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशः । जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरो प्रीतिर्नास्ति । विद्विषा द्विषता च सतादरो न । अमर्षहीनस्य रागद्वेषावकिञ्चित्करत्वादगण्यावित्यर्थः । अथवा विद्विषा सता दरो भयं न । 'दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे' इत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशाद् द्विधा पदच्छेदः, पुंवाक्येषु न दोषः। अतः स्थाने कोपः कार्यः, त्याज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः ।

परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।
महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ।। ३४ ।।

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचित उचितलोहितचन्दनः । 'वाऽऽहिताग्न्यादिषु' इति साधुः । अभ्यस्तरक्तचन्दन इत्यर्थः । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः। महारथो रथचारी । उभयत्रापि प्रागिति शेषः । अद्य तु रेणुरूषितो धूलिच्छुरितः पादाभ्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी 'अज्यतिभ्याञ्च' इत्यनुवृत्तौ 'पादे च' इत्यौणादिक इण्प्रत्ययः । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अन्तर्गिरि गिरिष्वन्तः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'गिरेष्टा सेनकस्य' इति विकल्पात्समासान्ताभावः । परिभ्रमन्नयं वृकोदरो भीमः । सत्यधनस्येति सोल्लुण्ठनवचनम्। अद्यापि त्वया सत्यमेव रक्ष्यते, न तु भ्रातर इति भावः । तवेति शेषः । मानसं नो दुनोति कच्चिन् न परितापयति किम् । 'कच्चित्कामप्रवेदन' इत्यमरः। स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् ।

अव :- इत्येवं वृकोदरे दयोत्पादनेन रोषोद्दीपनमभिधाय, धनञ्जयं प्रत्याह –

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।
स वल्कवासांसि तवाधुनाऽहरन् करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः ।। ३५ ।।

विजित्येति । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । आतश्चोपसर्गे इत्यङ् । वासव इन्द्रः उपमा उपमानं यस्य स वासवोपम इन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः । उत्तरान् कुरून् मेरोरुत्तरान् मानुषान् देशविशेषान्विजित्य प्राज्यं प्रभूतम् । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः। कुप्यादन्यदकुप्यं हेमरूप्यात्मकम् । 'स्यात्कोशश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्यं कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इत्यमरः । वसु धनमयच्छद् दत्तवान् । 'पाघ्रा-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः । स धनञ्जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । 'संज्ञायां भृतृ वृजि-' इत्यादिना खच् प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषद' इत्यादिना मुमागमः । अधुनाऽस्मिन्काले। 'अधुना' इति निपातनात् साधुः । तव वल्कवासांस्याहरन् सम्पादयन् कथं तव मन्युं क्रोधं दुःखं वा न करोति । धनञ्जयग्रहणं प्रावीण्यप्रकटनार्थम्।

अव :- नकुलसहदेवौ प्रत्याह –

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ।। ३६ ।।

वनान्तेति । वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तया कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेहौ। 'आकारो देह आकृतिः' इति वैजयन्ती । विष्वक्समन्तात् । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ । विशीर्णकेशावित्यर्थः । अत एव, अगजौ गिरिसम्भवौ गजाविव स्थितावेतौ यमौ युग्मजातौ । माद्रीपुत्रावित्यर्थः। 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः । विलोकयन् त्वं कथं धृतिसंयमौ । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । बाधितुं नोत्सहसे न प्रवर्त्तसे । 'शकधृष-' इत्यादिना तुमुन् । अहो ते महद्धैर्यमिति सोल्लुण्ठनं वचनम् ।

अव :- अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितुमुपोद्घातमाह –

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ।। ३७ ।।

इमामिति। इमां वर्तमानाम् । तवेमां तावकीं त्वदीयाम्। 'तस्येदम्' इत्यण् प्रत्ययः। 'तवकममकावेकवचने'इति तवकादेशः। धियं त्वदापद्विषयां चित्तवृत्तिमहं न वेद कीदृशी वा न वेद्मि। परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः। 'विदो लटो वा' इति लटो णलादेशः। न चात्म-दृष्टान्तेनापन्नत्वाद् दुःखित्वमनुमातुं शक्यते। धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशयेनाह। चित्तवृत्तयो चित्तव्यापाराः विचित्ररूपाः धीराधीराद्यनेकप्रकाराः खलु। किन्तु परामुत्कृष्टां भवदापदं विचिन्तयन्त्या भावयन्त्या मम चेतष्टित्तम्। आधयो मनोव्यथाः। 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययः। प्रसभं प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति। 'रुजो भङ्गे' इति धातोर्लट्। पश्यतामपि दुस्सहा दुःखजननी त्वद्विपत्तिःअनुभवितारं त्वां न विकरोतीति महच्चित्रमित्यर्थः। चेत इति 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' इति षष्ठी न भवति। तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य अविवक्षितत्वादिति।

अव :- तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह –

पुराऽधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ।। ३८ ।।

पुरेति। यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं श्रेष्ठम् इत्यर्थः। 'महाधनं महामूल्ये' इति विश्वः। शयनं शय्यामधिरूढः सन्, स्तुतिः गुणोत्कर्षकथनं, गीतिः गानं, मङ्गलञ्च इष्टदेवतादेशवचनं, तेषां द्वन्द्वः तैः, यद्वा स्तुतयो गीतयष्टा ता एव मङ्गलानि तैः करणभूतैः पुरा विबोध्यसे। वैतालिकैरिति शेषः। पूर्वं विबोधित इत्यर्थः। 'पुरि लुङ् चास्मे' इति भूतार्थे लट्। स त्वम् , अदभ्रदर्भां बहुकुशाम् 'अदभ्रं बहुलं बहु' इति 'अस्त्री कुशं कुशो दर्भः' इति चामरः। स्थलीमकृत्रिमभूमिम्। 'जानपद-' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष्। एतेन दुस्सहस्पर्शत्वमुक्तम्। अधिशय्य शयित्वा। 'अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म' इति कर्मत्वम्। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशः। अशिवैःअमङ्गलैः शिवारुतैः क्रोष्टुवासितैः। 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री शमी नद्यामलक्युभ' इति वैजयन्ती। निद्रां जहासि। अद्येति शेषः।

पुरोपनीतं नृप ! रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ।। ३९ ।।

पुरेति । हे नृप ! यद्देतत्पुरोवर्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेन अन्धसाऽन्नेन। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः। द्वे जाती जन्मनी येषां ते द्विजातयः। तदुक्तम्। 'जन्मना जायते शूद्रस्संस्कारै र्द्विज उच्यत' इति। 'दन्तविप्राण्डजाद्विजा' इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतं प्रापितम्। नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः। 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात्। अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुर्यशसा समं परमतिमात्रं कार्श्यं परैति प्राप्नोति। उभयमपि क्षीयत इत्यर्थः। अत्र सहोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे- 'सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्' इति।

अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ।। ४० ।।

अनारतमिति । अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपादपीठस्थायिनौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमद्भूपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत्, तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैष्टा तपस्विभिरालूनशिखेषु च्छिन्नाग्रेषु, यद्वा मृगाणां द्विजैर्दन्तैः आलूनशिखेषु बर्हिषां कुशानाम् । 'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः । वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः ।

अव :- ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिदेवनेत्यत्राह –

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।
परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ।। ४१ ।।

द्विषदिति । यद्यतः कारणादियं दशाऽवस्था । 'दशा वर्त्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । द्विषन्तो निमित्तं यस्याः सा । द्विषन्निमित्ता शत्रुकृतेत्यर्थः । 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः । ततस्तस्मान्मे मनः समूलं निश्शेषमुन्मूलयतीवोत्पाटयतीव । दैविकी त्वापत् न दुःखायेत्याह - परैरिति । परैः शत्रुभिःअपर्यासिता अपर्यावर्तिता

अध्वंसिता वीर्यसम्पद् येषां तेषां मानिनां पराभवो विपदपि उत्सव एव आनन्द एवेति । वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । मानहानिर्दुस्सहा, न त्वापदिति भावः । यद्वा किं भवत्या एव, अस्माकमपि तुल्यमेवेत्यत्राह परैरिति । परैः शत्रुभि रपर्यासितवीर्यसम्पदां मानिनां भवतां पराभवोऽप्युत्सव एवेत्यात्मक्लेशं प्रकटयति पराभवमुखेन ।

अव :- तर्हि किं कार्यमित्यत आह –

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम् ।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निस्स्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ।। ४२ ।।

विहायेति। हे नृप! शान्तिं शमं विहाय, तत्प्रसिद्धं धाम तेजो विद्विषां वधाय पुनः सन्धेहि अङ्गीकुरु प्रसीद। प्रसन्नो भव। प्रार्थनायां लोट्। ननु शमेन कार्यसिद्धौ किं क्रोधेनेत्यत्राह- व्रजन्तीति। निस्स्पृहाः निरीप्साः मुनयः शत्रूनवधूय निर्जित्य शमेन क्रोधवर्जनेन सिद्धिमभीष्टसिद्धिं मोक्षाख्यां व्रजन्ति, भूभृतस्तु न व्रजन्ति। कैवल्यकार्यवद्राजकार्यं न शान्तिसाध्यमित्यर्थः।

अव :- नृपधामैव नास्तीत्याशङ्क्य सत्तां प्रकटयितुमाह –

पुरस्सरा धामवतां यशोधनाः सुदुस्सहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ।। ४३ ।।

पुर इति । किञ्च धामवतां तेजस्विनाम् । मानवतामिति पाठे अहङ्कारिणां परनिकारासहिष्णूनामित्यर्थः । पुरः सरन्तीति पुरस्सराः अग्रेसराः । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्ययः । यशोधना भवादृशाः सुदुस्सहमतिदुस्सहमीदृशमुक्तप्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य, रतिं सन्तोषमधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत्, तर्हि, हन्त इति खेदे । मनस्विताऽभिमानिता निराश्रया सती, हता । तेजस्विजनैकशरणत्वान्मनस्वितायाः,- इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासङ्गतेरधिपूर्वात्करोतेः 'अधेः प्रसहने' इत्यात्मनेपदं न भवति, 'प्रसहनं परिभवः' इति काशिका तथाऽप्यस्याः कर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात् कर्त्रभिप्राये 'स्वरितञितः-' इत्यात्मनेपदं प्रसिद्धम्।

अव :- सत्यपि तस्मिन् धामनि न तत्र रुचिरित्यत्राह –

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ।। ४४ ।।

अथेति । अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् । चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । सुखस्य साधनं पर्येष्यवगच्छसि निष्ठानोषीत्यर्थः । तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नं कार्मुकं विहाय । धरतीति धरः । पचाद्यच् । जटानां धरो जटाधरः सन्निह वने पावकं जुहुधि । पावके होमं कुर्वित्यर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं धनुषेत्यर्थः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः ।

अव :- अथ समयोल्लङ्घनाद् बिभेषि तदपि न किञ्चिदित्याह –

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ।। ४५ ।।

नेति । परेषु शत्रुषु । निकृतिः शाठ्यं परं प्रधानं येषु तेषु । तथोक्तेष्वपकार-तत्परेषु सत्सु, भूरिधाम्नो महौजसः प्रतीकारक्षमस्य ते तव समयः - त्रयोदशसंवत्सरान्वने वत्स्यामीत्येवंरूपा संवित् । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तम् । 'युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । हि यस्माद्विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । सन्धिदूषणानि विदधति, केनचिद् व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिं दूषयन्ति । विघटयन्तीत्यर्थः । शक्तस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं प्रधानमन्यत् समयरक्षणादिकमशक्तस्येति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षणं तु । आयुजि नयुग रेफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति ।

अव :- उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति –

विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मं
शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ ।
रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ
दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ।। ४६ ।।

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने प्रथमः सर्गः ।

विधीति । विधिर्दैवम् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । समयः कालस्तयोर्नियोगान्नियमनाद्धेतोः । तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । यद्वा विधेस्समयः कालः तस्य नियोगात्सम्बन्धात् । अगाधे दुस्तरे । आपत्पयोधिरित्युपमितसमासः। दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात् तस्मिन्नापत्पयोधौ मग्नम् । सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति, परेद्युरुन्मज्जतीत्यागमः । दीप्तिः प्रताप आतपश्च, तस्याः संहारेण सङ्कोचेन जिह्ममप्रसन्नम्। शिथिलवसुं शिथिलधनम्, अन्यत्र शिथिलरश्मिम् । 'वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती । 'शिथिलबलम्' इति पाठे तूभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः। शिथिलवशमिति पाठे, वशः अभिप्रायः । तथा लोके प्रयोगः- तद्वशे देवदत्तो वर्तत इत्यादिः । शिथिलदशमिति पाठे दशा अवस्था । रिपुस्तिमिरमिवेति रिपुतिमिरमुदस्य निरस्योदीयमानमुद्यन्तम् । 'ईङ् गतौ' इति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि शानच् । त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीर्भूयः समभ्येतु भजतु । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लोट् । चमत्कारतया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मीशब्धप्रयोगः।

यथाऽऽह भगवान् भाष्यकारः - 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्त्यध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति' इति । पूर्णोपमेयम् । मालिनीवृत्तम् । तल्लक्षणं तु ननमयय युतेयं मालिनी भोगिलोकै रिति । सर्गान्तत्वाद् वृत्तभेदः । यथाऽऽह दण्डी - सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ।। इति ।

अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयतीतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । भारविकृताविति कविनामकथनम् । महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः कथनम् । प्रथमः सर्गः। समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। किरातार्जुनावधिकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् 'शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः' इति द्वन्दात् छप्रत्ययः। राघवपाण्डवीयमितिवत् । तथा ह्यर्जुन एवात्र नायकः । किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाऽऽह दण्डी - 'वंशवीर्यप्रतापादी वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्ष-कथनं च धिनोति नः' इति । अथायं सङ्ग्रह :- 'नेता मध्यम पाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः, तस्योत्कर्षकृते त्ववर्ण्यततरां दिव्यः किरातः पुनः । शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र, विजयी वीरः प्रधानो रसः, शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो, दिव्यास्त्रलाभः फलम्' इति ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण महामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

द्वितीयः सर्गः

अव :- इतीत्थं नीतिमार्गदर्शने कृते सति किंजातमित्यत्राह –

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ।। १ ।।

विहितामिति । अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या । प्रियाग्रहणमस्या हितोपदेशतात्पर्यसूचनार्थम् । विहितामभिहितामित्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्यवसानात् । मनः प्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहराम् । विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वमुक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं युधिष्ठिरमुपपत्तिमद् युक्तियुक्तमूर्जिताश्रयमुदारार्थं वचनमूचे उक्तवान् । कर्तरि लिट् । ब्रुवो वचिरादेशः । 'ब्रूशासु-' इत्यादीना द्विकर्मकत्त्वम् । 'अकथितं च' इति नृपस्य कर्मत्वम् । अस्मिन्सर्गे वियोगिनी वृत्तम् । तल्लक्षणन्तु 'विषमे ससजा गुरुस्समे सभरालोथ गुर्वियोगिनी' इति ।

अव :- किं तद्वचनं-तदाह –

यदवोचदवेक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ।। २ ।।

यदिति । मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेनाप्तत्वमुक्तम् । परितो वीक्ष्य सर्वतो विविच्य यद्वचनमवोचत् । ब्रुवो वक्तेर्वा लुङ् । 'वच उम्' इत्युमागमः । वागधिपस्य बृहस्पतेरपि दुर्वचं वक्तुमशक्यम् । शेषषष्ठीयम्, न कृद्योगलक्षणा । अतो 'न लोक' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधो नास्ति । तद्वचनं विस्मयं विदधीत । सर्वस्यापीति शेषः । अथवा वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति सम्बन्धः । दुर्वचम् । केनापीति

शेषः। यतः स्त्रैणमपि शास्त्रमनुरुणद्धि हितं चानुबध्नाति । अतो विस्मयकरं ग्राह्यं चैतद्वचनमिति तात्पर्यार्थः ।

अव :- विस्मयकरत्वे हेतुमाह –

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ।। ३ ।।

विषम इति । विषमोऽपि दुर्बोधोऽपि । अन्यत्र दुष्प्रवेशोऽपि । नयो नीतिशास्त्रम्। पयसामाशयो ह्रद इव । कृततीर्थः कृताभ्यासाद्युपायः सन् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति विश्वः। अन्यत्र कृतजलावतारः सन्। 'योनौ जलावतारे च तीर्थम्' इति हलायुधः। विगाह्यते गृह्यते प्रविश्यते च। किन्तु तत्र नये जलाशये च स तादृशः पुरुषो विशेषदुर्लभोऽत्यन्तदुर्लभो यः कृत्यं सन्धिविग्रहादि कार्यं स्नानादिकञ्च, तस्य वर्त्म, सत्साधु, देशकालाद्यविरुद्धं यथा तथेत्यर्थः। अन्यत्र गर्तग्राहपाषाणादिरहितं यथा तथोपन्यस्यत्युदाहरति। 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् उपोद्घात उदाहारः' इत्यमरः। यथा केनचित् कृततीर्थे पयसि गम्भीरेऽपि प्रवेष्टारस्सन्ति। तीर्थकरस्तु विरलः, तद्वन्नीतावपि गूढमपि तत्त्वं सति वक्तरि बोद्धारः सन्ति । वक्ता तु न सुलभः । अत इयं द्रौपदी अपठिताऽपि साधु वक्तीति युज्यते विस्मय इति तात्पर्यार्थः।

अव :- अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह –

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ।। ४ ।।

परिणामेति । परिणामः फलकालः अन्यत्र परिपाकावस्था च। तत्र सुखे हिते। 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च' इति सुखशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वम्। गरीयसि गुर्वर्थप्रतिपादके अर्थभूयिष्ठे श्रेष्ठे च । क्षतौजसामुभयत्रापि क्षीणशक्तीनां, व्यथके युद्धोपोष्टलकत्वात् भयङ्करे । अन्यत्राधौ सन्तापादि दुःखजनके अल्पीयसि अल्पाक्षरे अल्पमात्रे च । उक्तञ्च - 'स्वल्पा च मात्रा बहुलो गुणष्टा' इति । अस्मिन् वचसि द्रौपदीवाक्ये । अतिवीर्यवति अत्यन्तसामर्थ्यवति भेषजे औषध इव । 'भेषजौषधभैषज्यानि'

इत्यमरः । बहुरनेको गुणो मानत्राणराज्यलाभादिः, आरोग्यबलपोषादिष्टा दृश्यते। अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः ।

अव :- सत्यमेवं, तथाऽपि मह्यं न रोचते, किं करोमीत्यत्र आह –

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेऽपि भारती ।
ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ।। ५ ।।

इयमिति । रुचिरार्था महितार्थसम्पन्नेति रुचिहेतूक्तिः । इयं भारती द्रौपदीवाक्यमिष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः। भवते तुभ्यमपि। 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । रोचतां स्वदताम् । भवताऽपि स्वीक्रियतामित्यर्थः। विध्यर्थे लोट। हितवचने बलादपीच्छां कुर्यादौषधवदिति भावः। तथाऽपि स्त्रैणे वचसि का श्रद्धा तत्राह । नन्विति । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः । गुणपक्षपातिन इत्यर्थः । 'पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च' इति ग्रहेः क्यप् । विपश्चितो विद्वांसः । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निस्पृहा ननु निरास्थाः खलु । अर्थप्रकर्षमेव कांक्षन्ति न वक्तृप्रकर्षम् । 'बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्' इति वचनादिति भावः ।

अव :- सम्प्रति स्वयमुपालभते –

चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढिमागता ।
कथमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति ।। ६ ।।

चतसृष्विति । हे नृप ! चतसृष्वपि विद्यास्वान्वीक्षिक्यादिषु यद्वा नृपाणां विद्याः नृपविद्याः । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः।।' इति कामन्दकः। निरूढिमागता प्रसिद्धिं गता। अत एव विवेकिनी सदसद्विवेकवती । यथाऽऽह मनुः- 'आन्वीक्षक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ। अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ।।' इति । ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव विपर्ययं वैपरीत्यमविवेकरूपमेत्यावसीदति नश्यति। तन्न युक्तमिति भावः।

अव :- किं नश्छिन्नमिदानीं येनेत्थमुपालभस इत्यत्राह –

विधुरं किमतःपरं परैरवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि सम्भावितवृत्तिपौरुषम् ।। ७ ।।

विधुरमिति । त्वयि परैः शत्रुभिः इमामीदृशीमवगीतां गर्हिताम् । 'अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते' इति विश्वः। दशां गमिते प्रापिते सति। सुरैरपि सम्भावितवृत्ति बहूकृतप्रसारम् । अथवा निष्ठितसद्भावम् । पौरुषं पुरुषकारः। युवादित्वादण्प्रत्ययः। अवसीदति नश्यतीति यत्। अतःपरमतोऽन्यदधिकं किं विधुरं किं कष्टम्। न किञ्चिदित्यर्थः। 'विधुरं प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि' इति वैजयन्ती। अस्तीति शेषः। 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारः। भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा। यद्वा पुरुषाधिकारस्य दुर्दशा सा च शत्रुकृता। तदुपरि महत्कष्टं तच्च त्वदुपेक्षयेत्युपालभ्यस इत्यर्थः।

अव :- अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेत्याशङ्क्य नायमुपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव तावच्छ्लोकद्वयेन विविनक्ति –

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ।। ८ ।।

द्विषतामिति । भूतिमुदयमिच्छता । शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा सुधिया। 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । गुरुर्महानप्यस्वन्ततरोऽत्यन्तदुरन्तः। क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषतामुदयो अभिवृद्धिः । सुखेन मृष्यते क्षम्यत इति सुमर्षणः सुसहः। उपेक्ष्य इत्यर्थः। स्वन्तश्चेत् दुर्मर्षण इति भावः । 'भाषायां शासि'- इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसम्पदुन्मुखः । 'प्रनिरन्तर्-' इत्यादिना णत्वम् । परिक्षयो न सुमर्षणः, नोपेक्ष्य इत्यर्थः । अन्यथा तूपेक्ष्य इति भावः । न ह्युदय इत्येव प्रतीकार्यो न च क्षय इत्येवोपेक्ष्यः । किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यामुभावपि प्रतीकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ।

अव :- अथोभयोरपि मध्य एकतरस्योदयक्षययोः गतिमुक्त्वेदानीं युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह –

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ।। ९ ।।

अचिरेणेति। कृतमनेनेति कृती। कुशल इत्यर्थः। 'इष्टादिभ्यश्च' इति इनिप्रत्ययः। परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगम् अचिरेणाशुभाविनीं भूयसीं दुरन्तां च, तथाऽऽत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीम् अल्पीयसीं च विगणय्य विचार्य। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः। उपेक्षते। सन्धि विग्रहादिषु उदासीनो भवति। अन्यथोक्तवैपरीत्ये। परस्य क्षययुक्तावल्पीयस्याम्, स्वस्य भूयस्यां च सत्यामित्यर्थः। तत्प्रतिकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रतिकारमचिरेणाशु कुरुते । एवं सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरिक्षयो यथाऽस्माकं, तदा किं वक्तव्यम् । सद्यः प्रतिकुरुत इत्यर्थात्सिद्धमनुसन्धेयम् ।

अव :- तथाऽप्युपेक्षायामनिष्टमाचष्टे –

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ।। १० ।।

अनुपालयतामिति । उदेष्यतीं वर्द्धिष्यमाणाम् । उदयोन्मुखीमित्यर्थः। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं प्रभुत्वाभिवृद्धिं कोशदण्डजं तेजः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । अनीहयाऽनुत्साहेनानुपालयतामुपेक्षमाणानां महीभुजां राज्ञां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयान्निकृष्टपुरुषानुरागसम्प्राप्तलोकापवादभयादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरादपयान्त्यपसरन्ति । यथाऽऽह कामन्दकः- 'स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते' इति । अतः पराक्रमितव्यमित्यर्थः।

अव :- ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेनाभियुज्यत इत्यत्राह –

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ।। ११ ।।

क्षयेति । क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं सहजं शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशश्च, दधतं बिभ्रतं समृद्धये अभिवृद्ध्यर्थमुत्थितमुद्युक्तम् । उत्सहमानमिति यावत्। अन्यत्र उत्थितमुदितं अत एव अनपायमविनाशिनं, वर्धिष्णुमित्यर्थः। नृपं प्रजाः। प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः। प्रतिपच्छब्देन द्वितीयाग्रहणम्। प्रतिपदि तस्यादृश्यत्वादिति। प्रणमन्ति, प्रह्वीभावेन वर्त्तन्त इति भावः। चन्द्रं तु नमस्कुर्वन्ति। क्षीणस्याप्युत्साहः कार्यसिद्धेर्निदानमित्यर्थः । 'जयं हि सततोत्साही दुर्बलोऽपि समश्नुते' इति कामन्दकः।

अव :- ननु प्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह –

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ।। १२ ।।

प्रभव इति । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पद्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि। यथाऽऽह कामन्दकः -'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः। विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते।।' इति। पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः। 'तद्धितार्थ-' इत्यादिनोत्तरपदसमासः। कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः। नयो नीतिः। मन्त्र इति यावत्। कोशोऽर्थराशिः। 'कोशोऽस्त्री कुट्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । दण्डश्चातुरङ्गसैन्यम् । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्राऽऽज्ञायां सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती । तयोः कोशदण्डयोः। प्रभुशक्तेरित्यर्थः। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। 'ऋदोरप्' । स नयो नीतिः । विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। दक्षतां क्षिप्रकारित्वम्। उत्साहमित्यर्थः। लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः। नियतिं दैवमिव । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः । अनुरुध्यते अनुसरति। रुधेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् । मन्त्रस्यापि मूलमुत्साहस्तन्मूलायाः प्रभुशक्तेर्मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स एवाश्रयणीयः। यतो नक्तंदिवं मन्त्रयतस्तस्यापि प्रभोर्निरुत्साहस्य न किञ्चित्सिद्ध्यतीति।

अव :- ननु सोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत्राह –

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ।। १३ ।।

अभिमानवत इति । अभिमानवतो मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतं पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षत आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्त्तनक्षममनर्थप्रतीकारसमर्थमालम्बनं सहकारि मतमिष्टम् । यथा कस्यचित्तुङ्गमारोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः। किं पौरुषादन्यैः सहायैः शूराणामिति भावः ।

अव :- पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह –

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ।। १४ ।।

विपद इति । अविक्रमं पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्त्याक्रामन्ति । आपदुपेतं विपन्नमायतिरुत्तरकालः। 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः। रहयति त्यजति। निरायतेः आयतिरहितस्य आसन्नक्षयस्येत्यर्थः। लघुताऽगौरवं नियताऽवश्यम्भाविनी। न कष्टिादेन-माद्रियत इत्यर्थः। अगरीयांल्लघीयान्नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः पदमास्पदं न भवति। यद्वा-नृपेति पदच्छेदः। तस्मात्पौरुषं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादेः उत्तरोत्तरविपदादिकं प्रति कारणत्वात् कारणमालाऽऽख्योऽलङ्कारः। तथा च सूत्रम्-'पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला' इति ।

अव :- फलितमाह –

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम् ।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ।। १५ ।।

तदिति । तत्तस्मात् उपेक्षायां दोषसम्भवादित्यर्थः । उन्नतेरभ्युदयस्य प्रतिपक्षमन्तरायं व्यवसायवन्ध्यतामुद्योगशून्यतामवलम्ब्यालम्, उद्योगशून्यतावलम्बनेनालमित्यर्थः ।

'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वाप्रत्ययः । तस्य ल्यबादेशः । तथा हि। पराक्रम आश्रयः कारणं यासां तास्तथोक्ताः समृद्धयः सम्पदो विषादेन सममनुत्साहेन सह न निवसन्ति। पौरुषसाध्याः सम्पदो नानुत्साहसाध्याः । उभयोः सहावस्थानविरोधा-दित्यर्थः। वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः।

अव :- ननु समयः प्रतीक्षते, किं वेगेनेत्यत्राह –

> **अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।**
> **धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ।। १६ ।।**

अथेति । अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राजसम्पदः । नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः । चिरं त्रयोदशवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय कथं, सुत्यजाः । ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन सम्पदो युद्धक्लेशं विना न त्यक्ष्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ।

अव :- अथवा तदा दैववशात्स्वयमेव दुर्योधनः सम्पदो दास्यति चेत्तथाऽपि तत्कथं रोचयेमहीत्याह –

> **द्विषता विहितं त्वयाऽथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।**
> **जननाथ ! तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ।। १७ ।।**

द्विषतेति । अथवा द्विषता दुर्योधनेन विहितं पुनः प्रत्यर्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पुनरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि । लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ ! तवानुजन्मनामनुजानामाविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैर्भुजैः कृतमलम् । अस्मद्भुजैर्न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वातन्त्र्येऽस्मद्भुजवैफल्यात् । 'क्षत्रियस्य विजेतव्यम्' इति शास्त्रात् क्षात्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते । 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने। भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियाऽपेक्षया करणत्वात्तृतीया। उक्तञ्च न्यासोद्योते-'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य अपि तु गम्यमानाऽपि' इति ।

अव :- ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाऽऽह मनुः – 'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्, विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन'- इति । तत्किमाग्रहेणेत्याशङ्क्याह –

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः ।
लघयन्खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ।। १८ ।।

मदेति। मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः, मदवर्षिभिरित्यर्थः। स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्तयते वृत्तिं करोति। तैरेव जीवतीत्यर्थः। चौरादिकाद्वृतेर्लट्। भौवादिकस्य तु 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदनियमादिति। तथाहि - तेजसा प्रभावेण। 'तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती। जगल्लघयल्लघूकुर्वन् महांस्तेजस्वी महापुरुषः अन्यतोऽन्यस्मात् पुरुषाद् भूतिं वृद्धिं नेच्छति खलु। नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम्। मनुवचनं त्वशूरविषयमिति अभिप्रायः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः।

अव :- ननु युद्धात्पाक्षिको लक्ष्मीलाभः, उपायान्तरैस्तु न तथेत्याशङ्क्याह –

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ।। १९ ।।

अभिमानेति। अभिमानधनस्य वैरनिर्यातनमेव धनं यस्य वैरनिर्यातनमात्रनिष्ठस्येत्यर्थः। अत एव गत्वरैर्गमनशीलैरस्थिरैः। 'गत्वरश्च' इति क्वरबन्तो निपातः। असुभिः प्राणैः करणैः। 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः। स्थास्नु स्थिरम्। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । यशश्चिचीषतश्चेतुं सङ्ग्रहीतुमिच्छतः । चिनोतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः। अचिरमंशवो यस्याः साऽचिरांशुर्विद्युत्तस्या विलासः स्फुरणं तद्वच्चञ्चला । क्षणिकेत्यर्थः। लक्ष्मीः सम्पत्, अनुषङ्गादागतमानुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टम् अल्पं फलम्। मानत्राणजं यश एव मुख्यं फलमभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति, मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशस्स्वीकाराभिधानान्न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः। उक्तञ्च काव्यप्रकाशे -'परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः' इति ।

अव :- नन्वल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्तुं, यतः, 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येद्' इत्याशङ्क्याह –

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ।। २० ।।

ज्वलितमिति । जनो भस्मनां चयं पुञ्जमास्कन्दति पादादिनाऽऽक्रमति । अदाहकत्वादिति भावः। ज्वलितं ज्वलन्तम् । कर्त्तरि क्तः। 'मतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वम्। हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसमग्निं नास्कन्दति । दाहकत्वादिति भावः। अतो हेतोर्मानिनोऽभिभूतिभयात् प्राणलोभेन तेजस्त्यागे परिभवो भविष्यतीति भयादसूनेव सुखम् अक्लिष्टमुज्झन्ति त्यजन्ति। धाम तेजस्तु नोज्झन्ति। मानहानिकराज्जीवनात्स्वतेजसा मरणमेव वरमित्यर्थः पूर्वतरश्लोकवदर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अव :- अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तया, किन्तु तेजस्विनामयं स्वभाव एवयज्जिगीषुत्वमित्याशयेनाह –

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ।। २१ ।।

किमिति। मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयोजनमपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः। धरन्तीति धराः। पचाद्यच्। पयसां धरास्तान् पयोधरान् मेघान् प्रार्थयतेऽभियाति। याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः इति केशवः । यद्वा अवरुणद्धीत्यर्थः। प्राआर्थयते इति छेदः । 'प्रा स्याद् याच्ञाऽवरोधयोः' इत्यभिधानात् प्रा अवरोधेन। प्रा इति तृतीयान्तस्य आकारान्तस्य प्राशब्दस्य 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आत' इति योगाविभागादाकारलोपः। तथाहि महीयसो महत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्याऽन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते । महतः परभञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ।

अव :- सम्प्रत्युक्तप्रयोजनं निगमयति (उक्तार्थोपसंहरणं निगम उच्यते) –

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम् ।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ।। २२ ।।

कुर्विति । हे नृप! तत्तस्मादुक्तरीत्या पराक्रमोत्साहयोर्हेतुत्वाद्धेतोः 'यत्तद्यतस्ततो हेतौ' इत्यमरः। प्रमादजमज्ञानजं तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुषे एव मतिं कुरु । बुद्धिं विधेहि । विक्रममेवाङ्गीकुरु, न तूपायान्तरमित्यर्थः। न च विक्रमवैफल्यशङ्का कार्येत्याह - ध्रुवमिति। विद्विषां शत्रूणां विपत्तयस्त्वदनुत्साहहताः तवानुत्साहेनाव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः भवदनुद्योगध्वंसिता इत्यर्थः। अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः। इत्येतद् ध्रुवं निष्टितमवेहि विद्धि। 'ध्रुवं नित्ये निष्टिते च' इति शाश्वतः।

अव :- न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह –

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
प्रसहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ।। २३ ।।

द्विरदानिति। दिग्विभावितान् दिक्षु प्रसिद्धांस्तानायतः आगच्छतः। आङ्पूर्वादिण्धातोः शतृप्रत्ययः। चतुरो द्विरदान्दिग्गजानिव, तथोक्तविशेषणांश्चतुरस्तोयनिधीनिव, रणे आयतो दिग्विभाविताञ्छतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमांश्चतुरस्तवानुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत। सोढुं शक्नुयादित्यर्थः। 'शक्ति लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ्। अतो निश्शङ्कं वर्तस्वेति भावः।

अव :- आशीर्वादव्याजेन फलितमाह –

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि ।
विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ।। २४ ।।

ज्वलत इति। तव चेतसि सततं सदा ज्वलतो दीप्यमानस्य वैरिकृतस्य रिपुनिमित्तकस्य जातवेदसः। क्रोधाग्नेरित्यर्थः। शिवेतराऽशिवाऽमङ्गला । वैधव्य दुःखजनकत्वादिति भावः। रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिर्वैरिवनिताऽश्रुप्रवाहः शमं शान्तिं विदधातु। वैरिजनितस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यं तद्वधस्त्वया कर्त्तव्य इति भावः। अत्र क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एवोपनिबन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्- 'विषयस्यानुपादानाद् विषय्युपनिबध्यते।

यत्र साऽतिशयोक्तिः स्यात्कवेः प्रौढोक्तिजीविता' ।। इति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽप्यभेदाध्यवसायाद् भेदेऽभेदरूपा । तत एवाम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिष्टा घटते । तथा च यथाऽम्बुसेकेनाग्निः शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोध इत्यौपम्यं गम्यते ।

अव :- युधिष्ठिर इत्थमाकर्ण्य किमकार्षीदित्यत आह –

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ।। २५ ।।

इतीति । इत्युक्तरीत्या दर्शिता प्रकटिता विक्रिया कोपविकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम्। इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम्। मरुतः वायोः सुतं भीमं महीपतिः युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव। एतेन भीमस्य शौर्यमेव, न बुद्धिरस्तीति गम्यते। उपसान्त्वयितुमनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः। 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम्। राज्ञा तावदुपकारविशेषापेक्षया कथञ्चिदवशो जनः शनैः शनैर्द्विरदवद्वशीकरणीयः, न तु त्याज्य इति भावः ।

अव :- प्रथमं तावत्स्तुत्यादिभिः प्रसादयति –

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ।। २६ ।।

अपवर्जितेति। विप्लवः प्रमाणबाधः। अन्यत्र बाह्यमलसङ्क्रमः। सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन्नपवर्जितविप्लवे। त्यक्तव्यत्यासे त्यक्तकलङ्के चेत्यर्थः। शुचौ, शुचिश्शब्दसौष्ठवं लोहशुद्धिश्च शुचित्वम्, तद्वतीत्यर्थः। अत एव हृदयग्राहिणि मनोरमे, मङ्गलास्पदे एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वादन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वाच्च श्रेयस्करे। 'रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम्। गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुधः' ।। इति पुराणवचनात्। तव गिरां विस्तरे वाक्प्रपञ्चे। 'प्रथने वावशब्दे' इति घञ्प्रतिषेधाद् 'ऋदोरप्' इत्यप्। अत एव 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः। मतिस्त्वद्बुद्धिरादर्शे दर्पण इव। 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः। विमला विशदाऽभिदृश्यते। वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमीयते। तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः।

अव :- अथ युग्मेनाह –

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ।। २७ ।।

स्फुटतेति । पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता नापाकृता न त्यक्ता। अर्थगौरवमर्थभूयस्त्वञ्च न न स्वीकृतम् । स्वीकृतमेवेत्यर्थः । वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभाव-निवर्तनार्थं नञ्द्वयम् । 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः । गिरां पदानामवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता । अपुनरुक्तार्थतेति यावत्। रचिता कृता। तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरामन्योन्यसाकांक्षत्वं नापोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न स्यात्। यथाऽऽहुः- 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं सापेक्षेचेद्विभागे स्याद्' इति। नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः। 'पूरणगुण' इत्यादिना प्रतिषेधात् । नैष दोषः। ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते। यथा पटस्य शौक्ल्यं शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषेधात्। ये पुनः स्वतो गुणमात्रवचना यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः तेषामनिषेधात्। तथा 'तत्स्थैष्टा गुणैः षष्ठी समस्यते' इति वचनाद् बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च। बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवच-नादसमासः। अत एवाह वामनः - पत्रपीतिमादिषु गुणवचनेनेति।

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ।। २८ ।।

उपपत्तिरिति । किञ्च बलाद् बलमाश्रित्य । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी वक्तव्या। उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता । पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्तेत्यर्थः । उचितं चैतन्महावीरस्येति भावः । तथाऽनुमानेन युक्त्याऽऽगमः शास्त्रं च न क्षतो न हतः। न खण्डित इत्यर्थः । किन्त्वागमाविरुद्धमेवोक्तम् । अन्यथा - तद्विरोधादनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । ईदृगित्थं क्षात्रयुक्तमिदं वचनम्, अविद्यमान ईदृगाशय इत्थं क्षात्रयुक्ताभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः। कः प्रसभं हठाद्वक्तुमुपक्रमेत। न कोऽपीत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति । वक्ता तु दूरापास्त एवेति भावः।

केचिदेतच्छ्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति। तदसद् । हितोपदेशमात्रतत्परस्यातिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूत निन्दातात्पर्यकल्पनाऽनौचित्यादिति ।

अव :- यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह –

अवितृप्ततया तथाऽपि मे हृदयं निर्णयमेव धावति ।
अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसम्पदः ।। २९ ।।

अवितृप्ततयेति । तथाऽपि त्वया सम्यङ्निर्णीतेऽपि मे हृदयमवितृप्ततया असन्तुष्टतया। अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः। निर्णयमेव धावत्यनुसरति। अपेक्षत इति यावद्। अद्यापि निर्णयस्यानुदयादिति भावः। निर्णयानुदये हेतुमाह। अवेति। विधेयेषु सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदो अवान्तरभेदभूमानस्ताः सुखमक्लेशेनाऽवसाययितुम्। पुरुषान्प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव शीघ्रं प्रत्याययितुमित्यर्थः। स्यतेर्ण्यन्तादणि कर्मकर्तृकात्तुमुन् । णेरणादिसूत्रस्यायं विषय। क्षमन्तइति क्षमाः। पचाद्यच्। शक्ता न भवन्ति। 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः। यद्वा सुखं यथातथा पुरुषैः विशेषसम्पदोऽवसाययितुं न क्षमाः न शक्याः। क्षम्यन्त इति क्षमाः, कर्मणि षिद्भिदादिभ्योऽङ्। विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सौक्ष्म्याद्बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वादद्यापि निर्णयाकांक्षेति तात्पर्यार्थः। अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाभिधानाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तं - 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ।

अव :- वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह –

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।। ३० ।।

सहसेति। क्रियत इति क्रिया कार्यं सहसा। अविमृश्येत्यर्थः। 'सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः' इति गणव्याख्याने, स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । न विदधीत न कुर्वीत। कुतः। अविवेकोऽविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तमापदां पदं स्थानम्। विपत्तिकारणमित्यर्थः। व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेन आह- वृणत इति। गुणलुब्धा गुणगृध्नव इति स्वयं वरणहेतूक्तिः।

सम्पदः श्रियः। विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी। उपपदमतिङ् इति समासः। तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि। वृङ् सम्भक्तौ इति धातुः। तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्त्तितव्यमित्यर्थः। अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद् रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्थेन च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ।

अव :- ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव । तत्किं विवेकेनेत्यत्र आह –

अभिवर्षति योऽनुपालयन्विधिबीजानि विवेकवारिणा ।
स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ।। ३१ ।।

अभीति। यः पुमान्। विधीयन्त इति विधयः कृत्यवस्तूनि बीजानीवेत्युपमितसमासः। शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमाऽनुसारात् । तानि विधिबीजानि । विवेको वारीव तेन विवेकवारिणा। पूर्ववत्समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः संरक्षन्नभिवर्षति सिञ्चति । स पुमान् । फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः, सस्यञ्च। 'सस्ये हेतुकृते फलम्' इत्युभयत्राप्यमरः। तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। शरदमिव सदा नित्यमधितिष्ठति । सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव। न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः। साहसिकस्य फलसिद्धिःकाकतालीयन्यायेन, विवेकिनस्तु नियतेति भावः। अत्र फलशब्देन सस्यहेतुकृतयोरर्थयोरभेदाध्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिस्तदनुगृहीता चोपमेत्यनुसन्धेयम् ।

अव :- नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तम् । सम्प्रति तामेव रुच्यर्थं स्तौति –

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ।। ३२ ।।

शुचीति। शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं, कर्तृ, वपुर्भूषयति अन्यथा विद्वान् पुरुषः शोच्य इति भावः। तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिरलङ्क्रिया भूषणं भवति । अन्यथा श्रुतवैफल्यादिति भावः । पराक्रमः सत्यवसरे शौर्यं प्रशमस्याभरणं भवति । अन्यथा सर्वैः परिभूयत इति भावः । स पराक्रमः । नयापादिता नीतिसम्पादिता विवेकपूर्विकेति यावत् । सा चासौ सिद्धिष्टा सैव भूषणं यस्य स

तथोक्तः । अन्यथा साहसिकस्य सिद्धिः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यं स्यादिति भावः। 'वपुषो भूष्यतैवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु । उभयं मध्यमानां तु तेषां पूर्वोत्तरेच्छया'।। इति विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धेरनन्यभूषिताया एव भूषणत्वोक्त्या सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वादेकावल्यलङ्कारः । तदुक्तम् - 'यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परम्परमेषाऽलङ्कृतिरेकावली कथिता'।। इति।

अव :- विमृश्य कुर्यादिति स्थितम् । तत्र विमर्शोपायः कः? इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह-

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ।। ३३ ।।

मतीति। मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः। मतिभेदस्तम इवेत्युपमितसमासः। दीप इवेत्युपमाऽनुसारात् । तेन तिरोहित आच्छन्नेऽत एव गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तोऽत बहुभ्यो बहुशः श्रुत इत्यर्थः । अत एव परिशुद्धो निश्चितोऽन्यत्र सम्प्रदायप्राप्तः सुविहितः प्रवातादिदोषरहितश्च । आगमः शास्त्रम् । 'आगमः शास्त्र आयाते' इति विश्वः । दीप इवार्थदर्शनं कार्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासनं च कुरुते ।

अव :- एवं विमृश्य कुर्वतो दैवादनर्थागमेऽपि न कश्चिदपराध इत्याह –

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ।। ३४ ।।

स्पृहणीयेति । स्पृहणीयगुणैर्लोकश्लाघ्यगुणैर्महात्मभिः सज्जनैश्चरिते अनुष्ठिते वर्त्मन्याचारे मनो यच्छतां निदधताम् । सन्मार्गेण व्यवहरताम् इत्यर्थः । विधिहेतुर्दैवनिमित्तकः। 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः। अत एवागसामपराधानामहेतुर्विनिपातो दैविकानर्थोपि। 'विनिपातोऽवपाते स्याद् दैवादिव्यसनेऽपि च' इति विश्वः। समुन्नतेरतिवृद्धेः समस्तुल्यः। दैविकेषु पुरुषस्यानुपालभ्यत्वादिति भावः । यथाऽऽह कामन्दकः - 'यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुरुषस्त्वनुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः'।। इति।

अव :- सम्प्रति यद्विमृश्यं तदाह –

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ।। ३५ ।।

शिवमिति। जिगीषवो विजयेच्छवो नृपा विजितक्रोधरया जितक्रोधवेगाः सन्तो गरीयसीं प्रभूताम् अदूषितायतीमक्षतोत्तरकालाम्। स्वन्तामित्यर्थः । फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य, फलवत्त्वं निष्टित्येत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवमनुकूलमौपयिकमुपायम्। विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्, उपायाद्ध्रस्वत्वं च -इति ह्रस्वः। नयन्ति प्रापयन्ति। पौरुषमुपायेन योजयन्तीत्यर्थः। नानिष्टितफलं कर्म कुर्वत इति भावः। यथाऽऽह कामन्दकः, निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च। न कर्म कुर्यान्मतिमान् सदा वैरानुबन्धि च ।। इति। नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्मकः। अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वेऽप्युपायस्यातथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिवत् 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदं न भवति ।

अव :- यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमित्याह –

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताऽप्युदीयते ।। ३६ ।।

अपनेयमिति । उदेतुमभ्युदेतुं विवर्धितुमिति यावत् इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतम् 'मयट् च' इति मयट् । तिमिरमज्ञानं धिया विवेकबुद्ध्या करणेनापनेयमपनोद्यम् । तथा हि - अंशुमताऽपि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतं रात्रिविहितं तमो ध्वान्तमविभिद्य नोदीयते । किन्तु विभिद्यैवेत्यर्थः । सूर्यस्याप्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः । इणो भावे लट् ।

अव :- ननु दुर्बलस्यैवमस्तु, बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्यत आह –

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ।।३७।।

बलवानिति। बलवान् शूरोऽपि यः कोपाज्जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः। 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणे जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । तमसो मोहस्य। कृद्योगात्कर्तरि

षष्ठी । अभिभवमाक्रान्तिं न रुणद्धि न निवारयति । स नृपः। क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः। कृष्णपक्ष इत्यर्थः। ऐन्दवीरिन्दुसम्बन्धिनीः कला इव। 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः। सकलाः समग्राः शक्तिसम्पदः प्रभुशक्तिं कोशदण्डबलाम् मन्त्रशक्तिं ज्ञानबलामुत्साहशक्तिं विक्रमबलामिति तिस्रोऽपि शक्तीः हन्ति नाशयति। अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थमेवेत्यर्थः। अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात्क्षयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वमस्त्येव । तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात्तथा व्यपदेशः ।

अव :- अथ विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह –

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ।। ३८ ।।

समेति । यः समा नातिमृदुर्नातितिग्मा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः सन् समये सत्यवसरे मार्दवं मृदुवृत्तित्वमुपैति, तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं च तनोति । स मेदिनीपतिर्विवस्वानिव ओजसा तेजसा लोकमधितिष्ठति आक्रामति। सूर्योऽपि ऋतुभेदेन, प्रातःकालादिभेदेन वा समवृत्तिरित्यादि योज्यम्। तथाचोक्तम्- मृदुदण्डः परिभूयते, तीक्ष्णदण्ड उद्वेजको भवति, यथार्हदण्डः पूज्यत इति ।

अव :- उक्तोऽन्यथाकरणेऽनिष्टमाह –

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियै रसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ।। ३९ ।।

क्वेति। श्रियां सम्पदां चिराय बहुकालं परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क्व ? इन्द्रियाणि वाजिन इवेत्युपमितसमासः । दुष्टानाममार्गधाविनामिन्द्रियवाजिनां वश्यो वशङ्गतस्तस्य भावस्तत्ता क्व ? नोभयमेकत्र तिष्ठतीत्यर्थः। कुतः। हि यस्माच्छरदभ्रवच्चलाश्चलाः। किञ्च बहुच्छला बहुव्याजाः । बहुरन्ध्रा इति यावद् । 'छलं तु स्खलिते व्याजे' इति विश्वः । श्रियः सम्पदः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरसुरक्षाः रक्षितुमशक्याः । कथञ्चित्प्राप्ता अपि श्रियो नाविनीतेषु तिष्ठन्तीत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अव :- क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति –

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
क्रियते पतिरुच्चकैरपां भवता धीरतयाऽधरीकृतः ।। ४० ।।

किमिति । उपात्तरंहसः प्राप्तत्वरस्य मनसः । समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इति ठञ् । स न भवतीत्यसामयिकस्तमप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः। अधरीकृतस्तिरस्कृतः। प्रागिति शेषः । अपां पतिः अब्धिः इदानीं किं किमर्थमुच्चकैरधिकः क्रियते । न पराजितं पुनरुच्चकैः कुर्यादिति भावः । अत्र वितन्वतेति भीमविशेषणत्वेन अपाम्पतिपदार्थस्योच्चैः करणे हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून् विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
जनयन्त्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ।। ४१ ।।

श्रुतमिति। किञ्च, ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून्कामक्रोधलोभमोहादीन्न विनयन्ते न नियच्छन्ति । न नुदन्तीत्यर्थः 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदम् । ते खल्वचिराय झडिति सम्पदां चापलाश्रयमस्थैर्यनिबन्धनमयशो दुष्कीर्त्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषादस्थैर्यं सम्पादां, न स्वदोषादित्यर्थः। अजितारिषड्वर्गस्य कुतः सम्पद इति भावः ।

अव :- तथा क्रोधात्कार्यहानिरित्याशयेनाह –

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ।। ४२ ।।

अतिपातितेति । अतिपातितान्यतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि यया सा तथोक्ता। तापयतीति तापनी। कर्तरि ल्युट्। टित्वान्ङीप्। स्वस्य यच्छरीरमिन्द्रियवर्गष्टा तयोस्तापन्यक्षमा क्रोधो भवन्तं जनवत्पृथग्जनमिव। 'तेन तुल्यम् क्रियाचेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः। तेनेवार्थो लक्ष्यते । 'तद्धितष्टासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्।

नयसिद्धेर्नयशास्त्रसाध्यफलादपनेतुं पृथक्कर्तुं नार्हति। असमयक्रोधस्यात्मसन्तापातिरिक्तं फलं नास्तीत्यर्थः ।

अव :- दुष्टः क्रोध इत्युक्तम् । अथ क्षमाया गुणानाह –

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ।। ४३ ।।

उपकारकमिति। आयतेरुत्तरकालस्य भृशमत्यन्तमुपकारकं, स्थिरफलहेतुरित्यर्थः भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य । प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम्। अपायि न भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्यदेव द्विषां निबर्हणं विनाशकम् एवङ्गुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति। 'क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च' इत्यमरः। 'तिज निशाने' इति धातोः 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः । तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समासगा आर्थी लुप्तोपमा, भृशभूर्यनपायिशब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्याद् व्यतिरेकष्टा व्यज्यते । भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः।

अव :- ननु तितिक्षया कालक्षेपे सुयोधनः सर्वान् राज्ञो वशीकुर्यादित्यत्राह –

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।
प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ।। ४४ ।।

प्रणतीति। सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः । सुयोधने तु न तथेति भावः। किं च मानभृतामहङ्कारिणां प्रथमेऽग्रेसराः। सुयोधनस्तु ततोऽपीति भावः। वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान् प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान्विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति। किन्तु कार्यकाले त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । सति यादवपरिग्रहे न किञ्चिदस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अव :- कारणान्तरमाह –

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।
विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ।। ४५ ।।

सुहृद इति । किञ्चैषां वृष्णीनां ये सहजाः सहजाताः । मातृपितृपक्षा इत्यर्थः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । सुहृदो मित्राणि तथेतरे कृत्रिमसुहृदष्टा (धनजीवनहेतोराश्रिताः कृत्रिमसुहृदः) - मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति। ते द्वयेऽपि नृपाः। दुर्योधनोपजीविनोऽपीति भावः। आत्मसिद्धये। आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयादानुकूल्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति। कार्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन एवेत्यर्थः । यातेर्ण्यन्ताल्लट् । अर्तिह्री- इत्यादिना पुगागमः।

अव :- किञ्च नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह –

अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य ततः कृतावधेः ।
प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ।। ४६ ।।

अभियोग इति । कृतावधेः परिभाषितकालस्य । 'अवधिस्त्ववसाने स्यात् सीम्नि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य । कर्मणि षष्ठी। भवता कृतःअवधित प्रागिति शेषः। अभियोगः । आर्द्राभिभव इति यावत् । 'अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे' इति विश्वः । इमान्पूर्वोक्तान्महीभुजो राज्ञः। हरिदश्व उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन्नुद्यन्नेव प्रविघाटयिता भेत्स्यति। घाटयतेर्भौवादिकाल्लुट्, चौरादिकस्य तु 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं स्यात् ।

अव :- अथ ये वृष्णिपक्षास्तान् प्रत्याह –

उपजापसहान् विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन्मदोद्धतः ।
सहते न जनोऽप्यधः क्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ।। ४७।।

उपजापेति। मदोद्धतः स दुर्योधनो नृपतीनन्यान् नृपान्विलङ्घयन् मदादवमानयन्। सहन्त इति सहाः। पचाद्यच्। उपजापस्य सहान् भेदयोग्यान्। 'समौ भेदोपजापौ' इत्यमरः। विधाता विधास्यति। विपूर्वस्य दधातेर्लुट्। अवमानितो जनः सुभेद्य इति भावः। न च ते सहिष्णव इत्याह - जनः प्राकृतोऽपि, अधःक्रियामपमानं न सहते। लोकाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः। 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः।

किमु। न सहत इति किं वक्तव्यमित्यर्थः। तथा सति कृत्स्नमेव राजमण्डलमस्माने-वावलम्बिष्यत इति भावः।

अव :- ननु सखीनिवेत्यादिवनेचरोक्त्या तस्य मदसम्भावनाऽपि कथमित्यत्राह –

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ।। ४८ ।।

असमापितेति । असमापितकृत्यसम्पदामकृतकृत्यानाम्, सावशेषित कर्मणामित्यर्थः । कुत अभिमानशालिनामहङ्कारिणां विभूतयः सम्पद एव तावता स्वल्पेन विनयेन । कार्यवशादारोपितेनेति शेषः । हतवेगं प्रतिबद्धवेगं न तु स्वरूपतो हतं मदमुत्तम्भयितुं वर्धयितुं प्रभवन्ति। समर्था भवन्ति। सर्वथा दुर्जनसम्पदो विकारयन्तीति भावः ।

अव :- अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह –

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ।। ४९ ।।

मदेति। मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धतं नृपं, मूढता कार्यापरिज्ञानं नियमेनावश्यं न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति । अतिमूढो नयान्नीतिमार्गादुदस्यते उत्क्षिप्यते। कर्मकर्तरि लट् । नयहीनाज्जनोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति । 'स्वरितञितः-' इत्यादिनाऽऽ-त्मनेपदम्।

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ।। ५० ।।

अपरागेति । अपरागोऽप्रीतिः । द्वेष इति यावत् । समीरण इव । तेनेरितष्टोदितः। अत एव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूताऽऽकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासङ्घातष्टा यस्य स तथोक्तः । 'मूलं वशीकृते स्वीये शिफाताराऽन्तिकादिषु' इति वैजयन्ती। रिपुर्महान् अपि, तरुवद् वृक्ष इव, सहिष्णुना

क्षमावतोन्मूलयितुमुद्धर्तुं ध्वंसयितुं सुकरः सुसाध्यः, सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात् कारणमाला, तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ।

अव :- नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह –

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तः प्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखाऽन्तनिघर्षजोऽनलः ।। ५१ ।।

अणुरिति। अणुरल्पोऽप्यन्तःप्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपरागसमुत्थः। 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारणगुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपि'। इति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रभुमुपहन्ति नाशयति। अत्र दृष्टान्तमाह- तरुशाखाऽन्तानां निघर्षो घर्षणं तज्ज्ञोऽनलो अग्निः। भूधरं गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति हि। दहतीत्यर्थः। अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ।

अव :- तथाऽपि, कथं वर्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेतेत्याशङ्क्य, दुर्विनीतत्वादित्याह –

मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ।। ५२ ।।

मतिमानिति। मतिमान् प्राज्ञः। विनयं प्रमश्नातीति त्यजतीति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः शत्रोः समुन्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत। उपेक्षायाः फलमाह- तादृक् तादृग्विधः अविनीत इत्यर्थः। अन्तरे क्वचिद्रन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः खलु। हि यस्मादविनीतसम्पदो दुर्जनस्य सम्पदः विपदन्ताः विपन्मर्यादकाः। अनर्थोदर्का इत्यर्थः।

अव :- कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरितत्वादित्याह –

लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ।। ५३ ।।

लघ्विति। लघुवृत्तितया स्वस्य दुर्वृत्तरूपतया बहिर्मित्रादिजनपदेष्वन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं गतं प्राप्तम्। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । नृपस्य मण्डलं राष्ट्रम्,

अनन्तरः सन्निहितो जिगीषुरापगारयो नदीवेगः शिथिलमन्तर्भेदजर्जरं कूलमिवाभिभूयाक्रम्य हरति।

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ।। ५४ ।।

अन्विति । इतीत्थमाकुलमरिनिकारस्मरणात्क्षुभितमर्जुनाग्रजं भीमसेनं नयवर्त्म नीतिमार्गमनाकुलमसङ्कीर्णं यथा तथाऽनुशासतमुपदिशन्तम्। 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्ताच्छतुर्नुमभावः । यद्वा नयवर्त्माकुलं नीतिमार्गस्खलितं भीमं इतीत्थमनुशासतं शिक्षयन्तं तं युधिष्ठिरं पराशरात्मजो वेदव्यासः स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव । साक्षान्मनोरथ इवेत्युत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ।

अव :- अथ युग्मेनाह –

मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।
परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ।। ५५ ।।

मधुरैरिति । मधुरैः शान्तैर्निरीक्षितैरवलोकनैः । नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते वशमायत्तत्वं तेषां तान्यवशानि प्रतिकूलानि । 'वशमायत्ततायां च' इति विश्वः। तिर्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि शमं शान्तिं लम्भयन् प्रापयन् । 'लभेष्टा' इति नुमागमः । गत्यर्थ- इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । परितः पटूज्ज्वलम्, ऐनसाम् पापानां दह्यतेऽनेनेति दहनं निवर्तकं तथाऽपि विलोकनक्षमं दर्शनीयम्। वह्न्यादिविलक्षणमिति भावः। परितः अभितः धाम तेजो बिभ्रत् ।

सहसोपगतः सविस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।
ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ।। ५६ ।।

सहसेति। सहसोपगतोऽकस्मादागतस्तपसां सूतिः प्रभवः आपदामसूतिः अप्रभवः। निवर्तक इति यावत्। स मुनिर्व्यासो वपुष्मान् मूर्तिमान्देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्यराशिरिवेत्युत्प्रेक्षा । जगतीभुजा राज्ञा यधिष्ठिरेण सविस्मयं साष्टार्यं ददृशे दृष्टः।

अथोच्चकैरासनतः परार्थ्यादुद्यन् स धूतारुणवल्कलाग्रः ।
रराज कीर्णाकपिशांशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ।। ५७ ।।

अथेति। अथ दर्शनानन्तरम्। उच्चकैरुन्नतात्परार्थ्याच्छ्रेष्ठाद्। 'अर्थाद्यत्'। 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इति यत्प्रत्ययः। आसनतः सिंहासनादुद्यन्नुत्तिष्ठन् अत एव धूतानि कम्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः। स राजा कीर्णं विस्तृतमाकपिशमंशुजालं यस्य स तथोक्तः। सुमेरोः शृङ्गात् उद्यंस्तिग्मरश्मिरिव रराज शुशुभे ।

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलञ्चकार पश्चात् प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ।। ५८ ।।

अवहितेति । स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन् । 'चित्तन्तु चेतो हृदयम्' इत्यमरः । ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे ऋषिवदृष्यर्हाम् । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । गुरूपदिष्टाम्। मन्वादिप्रणीतां शास्त्रीयामित्यर्थः । अर्हां पूजाम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः। विधाय कृत्वा पश्चादनन्तरं तदनुमतं तेनानुज्ञातमासनम् । प्रशमः शान्तिः श्रुतं शास्त्रश्रवणमिव । अलञ्चकार। उक्तञ्च पूर्वम् 'प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया' इति। मुन्याज्ञयोपविष्टवानित्यर्थः।

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितौष्ठ-
स्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।
तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेः ।। ५९ ।।

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने द्वितीयः सर्गः समाप्तः ।

व्यक्तेति । व्यक्तोदितैः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैर्विभासितावोष्ठौ यस्य स तथोक्तः । विकीर्णधाम्नो विस्तीर्णतेजसो मुनेरभिमुखं तिष्ठन् सः नृपः । इद्धं दीप्तमंशुजालं तन्वन्तं गुरुं गीष्पतिम्। 'गुरूर्गीष्पतिपित्रादौ' इत्यमरः। 'अभितः परितः-' इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखम् । तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य सम्पूर्णस्य शशाङ्का

मूर्त्तिर्यस्य तस्येन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वहति स्म । अत्रोपमेयस्य राज्ञोपमानेन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्बकरणाक्षेपादसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धात् पदार्थवृत्तिर्निदर्शनालङ्कारः। तदुक्तम्- प्रतिबिम्बस्याकरणं सम्भवता यत्र वस्तुयोगेन। तत्साम्यमसम्भवता निदर्शना सा द्विधाऽभिमता ।। इति ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण महामहोपाध्याय कोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयमहाकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः समाप्तः।

महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

तृतियः सर्गः

अव :- अथ त्रिभिर्मुनिं विशिंषंष्टातुर्भिः श्लोकैः कलापकमाह । तदुक्तम् -‘द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम्’ ।। इति ।

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ।। १ ।।

तत इति । तत उपवेशानान्तरं धर्मात्मजो युधिष्ठिरः शरच्चन्द्रकराभिरामैः, आह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्पिभिरूर्ध्वं प्रसारिभिरंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुमुन्नतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनरानीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वान्ङीष्। जटाः बिभ्राणं धारयन्तम्, अत एव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। धर्मात्मजो मुनि माबभाषे - इतिचतुर्थश्लोकस्थेनान्वयः ।

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतस्सु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ।। २ ।।

प्रसादेति । पुनः, समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं दधतम् । अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति डप्रत्ययः । वपुःप्रकर्षेणाकारसम्पदा असंस्तुतानामपरिचितानामपि। व्यासोऽयमित्यजानतामपीत्यर्थः । ‘संस्तवः स्यात्परिचयः’ इत्यमरः । चेतस्सु चित्तेष्वार्द्रं स्नेहार्द्रं भावमभिप्रायं प्रसह्य बलात्समासजन्तम् । लगयन्तमिति यावत् । ‘दंशसञ्जस्वञ्जां शपि’ इत्युपधाया लोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः ।

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ।। ३ ।।

अनुद्धतेति । पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूताम् । शान्तामिति यावत् । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तम् । आकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः । पुनर्माधुर्यं निसर्गसौम्यता विस्रम्भो विश्वासः । तयोर्विशेषमतिशयं भजतीति तथोक्तेन, 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । इक्षितेन दर्शनेनैव कृतोपसम्भाषा परिभाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविशेषेणैवोपसम्भाषमाणमिव स्थितमित्यर्थः । काशिकायां तु, 'उपसम्भाषणमुपसान्त्वनम्' इति भासनादिसूत्रे उक्तम् ।

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे ।। ४ ।।

धर्मेति । पुनर्धर्मान् निबध्नन्तीति धर्मनिबन्धिनीनामग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम् । एनःप्रणुदामघच्छिदाम् । क्विप् । श्रुतीनां वेदानाम् । 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः' इत्यमरः । प्रसूतिं प्रभवं सुखेनोपविष्टम् आसीनं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुं कारणं पुरीप्सुर्जिज्ञासुः । आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीकारः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । धर्मात्मजो युधिष्ठिरः आबभाषे उवाच ।

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री ।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतवलाहकायाः ।। ५ ।।

अनाप्तेति । अनाप्तपुण्योपचयैरकृतपुण्यसङ्ग्रहैर्दुरापा दुर्लभा । फलस्य सवित्री श्रेयस्करी निर्धूतरजा हतरजोगुणा । अन्यत्र निरस्तधूलिः । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वतः । एषा भवद्दर्शनसम्पत् सम्पत्तिः । लाभ इति यावत् । सम्पदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात् । वीतबलाहकाया गतमेघायाः दिव आकाशस्य सम्बन्धिन्याः वृष्टेस्तुल्येत्युपमालङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्नं भवद्दर्शनं सर्वथा कस्यचिच्छ्रेयसो निदानमित्यर्थः । वारि वहतीति वलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः ।

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां, सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।
आ संसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ।। ६ ।।

अद्येति। अद्य क्रतूनां क्रियाः अनुष्ठानानि। कामान् दुहन्तीति कामदुघाः। फलदा इत्यर्थः। 'दुहः कब्घश्च' इति कप्रत्ययो घादेशश्च। सम्प्रत्यद्य भूमिदेवा ब्राह्मणाः। 'द्विजात्यग्र-जन्मभूदेवबाडबाः। विप्रश्च ब्राह्मणः' इत्यमरः। सत्याशिषो जाताः। तद्ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः। यद्यतः कारणात्त्वय्यागते सति। त्वदागमनेन निमित्तेनेत्यर्थः। अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम्। 'अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेऽपि' इति गणव्याख्याने। 'दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये' इति प्रयोगाच्च। आ संसृतेरा संसारात्। यावत्संसारमित्यर्थः। अभिविधावाङ्। विकल्पादसमासः। जगत्सु बहुमानपात्रं बहुयोग्यताभाजनं जातः। सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः।

श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्तिम् ।
सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ।। ७ ।।

श्रियमिति । आत्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोस्तवामोधमविफलं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षत्याकर्षति । अघानि दुःखान्यपहन्ति । 'अंहोदुःखव्यसनेष्वधम्' इत्यमरः। श्रेयः पुरुषार्थं परिस्नौति स्रवति । कीर्तिं च तनोति । किं बहुना किं न धत्ते किं न करोति । सर्वं करोतीत्यर्थः ।

च्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।
समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्सन्निधावुच्छ्वसतीव चेतः ।। ८ ।।

च्योतदिति । हे भगवन्, च्योतन्मयूखे सुधास्राविकरे हिमद्युताविन्दावपि विषये ननिर्वृतम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । मे चक्षुस्त्वत्सन्निधौ निर्वृत्तिं सुखमेति । तथा चेतश्च समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं समुच्छ्वसतीवानुपरोधेन प्राणितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्धे तु निर्वृतिकारणे सत्यपीन्दावनिर्वृति-कथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम् - 'तत्सामग्र्यामनिर्वृत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति ।

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निस्स्पृहाणाम् ।
तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ।। ९ ।।

निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदम् । त्वदागमनप्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह - निस्स्पृहाणाम्। युष्मादृशामितिशेषः। अस्मास्वधीनमायत्तं किमु। न किञ्चिदस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः। आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । तथापि कल्याणकरीम् । अस्मद्धितैकहेतुमित्यर्थः । निस्स्पृहवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः । 'कृञो हेतु-' इति टप्रत्यये ङीप् । अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा माम्। मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति रः । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ' इत्यमरः । ततष्विप्रत्ययः । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यर्थः। निस्स्पृहस्यापि ते वाक्यमस्मद्धितकरत्वाच्छ्रोतव्यमिति भावः ।

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ।। १० ।।

इतीति ।। इतीत्थमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथोक्तवान् । उदारचेता महामना नरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन । द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः स एव द्वैपायनस्तेन । 'प्रज्ञादिभ्यष्टा' इति स्वार्थेऽण् प्रत्ययः नापत्यार्थे । 'नडादिभ्यः फक्'। तेष्वेव पाठाद्याधितार्थत्वाच्च । जयोपपत्तौ मनःसमाधाय । जयसिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः। इति वक्ष्यमाणप्रकारामुदारामर्थवतीं गिरमभिदधे उक्तः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ।।' इति वचनात् ।

अव :- आदौ तावत्तस्य माध्यस्थ्यभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति –

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।
अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ।। ११ ।।

चिचीषतामिति । अलघ्वीं गुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । यशोवतंसां कीर्तिभूषणाम् । उभयत्र, इह चामुत्र च लोक इति शेषः भूतिं श्रेयश्चिचीषतां चेतुं सङ्ग्रहीतुमिच्छताम् । चिनोतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । जन्मवतां शरीरिणां बन्धुषु

विषये तुल्यरूपा एकविधा वृत्तिर्व्यवहारोऽभ्यर्हिता उचिता तपोधनानां त्वस्मत्सदृशां विशेषेण नियमेनाभ्यर्हिता ।

तथापि निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ।। १२ ।।

तथापीति । तथापि तुल्यवृत्त्यौचित्येऽपि । हे नृप, तावकीनैस्त्वदीयैः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इति खञ्प्रत्ययः । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः । गुणौघैः प्रह्वीकृतमावर्जितं मे हृदयं निघ्नं त्वदायत्तम् । 'आधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । ननु निस्स्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्राह - वीतेति । वीतस्पृहाणां विरक्तानाम् । मुक्तिभाजां मुमुक्षूणामपीत्यर्थः । भवन्तीति भव्याः साधवः । 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तरि निपातः । तेषु पक्षपाताः स्नेहा भवन्ति । न तु साध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यभञ्जक इति भावः ।

अव :- अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुष्टोष्टामुष्टाटयति –

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।
यस्त्यक्तवान्वः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ।। १३ ।।

सुता इति । यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुताः पुत्रा न किमु । अपि तु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं नातीता नातिक्रान्ता वा । अतीता एवेत्यर्थः । कर्तरि क्तः । असुतत्वमगुणत्वं च त्यागे हेतुः । तच्च युष्मासु नास्तीत्यर्भः । उपालम्भे कारणमाह - य इति । यः धृतराष्ट्रः नः युष्मान् त्यक्तवान् स वृथा, व्यर्थजन्मेत्यर्थः । यदि वयं सुता गुणाधिकाष्टा तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह - बलादिति । विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्वा बलादिव बलात्कारादेव । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वः - मोहमविवेकं विधत्ते । विषयाभिलाषाऽतिरिक्तो न कष्टिाद्युष्मत्त्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अव :- अथ राज्ञः उत्साहवर्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति –

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ।। १४ ।।

जहात्विति । एनं धृतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातु । जहात्वेवेत्यर्थः । 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः। कुतः। यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन्दुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे निर्णेतृत्वेनावलम्बत इत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति स्थेयाख्यायामात्मनेपदम्। तिष्ठतेऽस्मिन्निति स्थेयो विवादपदनिर्णेता । तथाहि । असाधुयोगा दुर्जनसंसर्गा जयान्तराया जयविघातकाः । किं च प्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । न केवलं जयघातिनः किंत्वनर्थकारिणश्चेत्यर्थः । धृतराष्ट्रोऽपि दुर्जनविधेयत्वाद्विनङ्क्ष्यतीति भावः ।

अव :- एवं शत्रोरनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धं सूचयति –

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।
त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ।। १५ ।।

पथ इति। रिपूणां समितौ सभायाम्। 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः। पथश्च्युतायां मार्गाद् भ्रष्टायाम् । दुरात्मनो दुश्शासनस्य स्त्रीवस्त्रग्रहणसाहसमङ्गीकृतवत्यामित्यर्थः। चिराय धर्म्यां धर्मादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । धुरं भारं दधानेन । कृच्छ्रेष्वपि धर्मादचलतेत्यर्थः । त्वया विपत्स्वपि । अविपत्त्यविनाशि, अत एव रम्यं गुणेषु शान्त्यादिषु विषये परमुत्कृष्टं प्रेमाविष्कृतं प्रकटीकृतम् । दुस्सहमपि सोढवता त्वया साधु कृतमिति भावः ।

विधाय विध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।
प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ।। १६ ।।

विधायेति । किं च, शम एवैका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्य अपरोपतापिनो भवतश्छलेन कपटेन। आत्मने हित आत्मनीनः। स न भवतीत्यनात्मनीनः। स्वस्यैवानर्थहेतुरित्यर्थः, तम् । 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः' इति खप्रत्ययः। विध्वंसमपकारं विधाय कृत्वा, प्रकाशितः प्रख्यापितः । त्वन्मतिशीलयोस्तव प्रज्ञासद्वृत्तयोः सारः उत्कर्षो यैस्ते तथोक्ताः । ते तव विद्विषः कृतोपकारा इवोपकृतवन्त इव, जाता इति

शेष: । अपकारोऽप्युपकारायैव संवृत्त: । यदेषां दौर्जन्यं युष्मत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तमासीदित्यर्थ: । विद्यमानस्यापि सुजनस्य चन्दनदारुण इव गुणा: परिभव इव प्रचुरीभवन्तीति भाव: ।

अव :- अथ प्रयोजनान्तरमाह –

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्ष: ।
अत: प्रकर्षाय विधिर्विधेय: प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्री: ।। १७ ।।

लभ्येति। तव, त्वयेत्यर्थ:। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी। धरित्री विक्रमेण लभ्या प्राप्तव्या। न च सुलभा तं विनेत्याह। विपक्षश्च शत्रुरपि। वीर्यं शौर्यमस्त्राण्याग्नेयादीनि, बलानि सैन्यानि तै:, ज्यायान्प्रशस्यतर:। अधिकतर इति यावत्। ज्येष्ठस्य 'ज्यादादीयस:' इति ज्यादेश: । ज्यादादीयस इत्याकार: अत: प्रकर्षायाधिक्याय विधिरुपायो विधेय: कर्तव्य: । कुत: । हि यस्माद्रणे जयश्री: प्रकर्षतन्त्रा प्रकर्षप्रधाना। प्रकर्षायत्तेत्यर्थ:। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमर: । बलिन एव जय: न तु दुर्बलस्येति भाव: ।

अव :- अथ 'त्रि-' इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं वर्णयति –

त्रिस्सप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्य: ।
वीर्यावधूत: स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ।। १८ ।।

त्रिस्सप्तेति । त्रिरावृत्तान्सप्तवारान् त्रिस्सप्तकृत्व: । एकविंशतिकृत्व इत्यर्थ:। त्रि:सप्तशब्दयो: सुप्सुपेति समास: । 'सङ्ख्याया: क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुच्प्रत्यय: । जगतीपतीनां महीपतीनां हन्ता नाशको गुरुरस्त्रवेदोपदेष्टा स: प्रसिद्ध इत्यर्थ: । अत एव यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति । तदुक्तं काव्यप्रकाशे -'प्रसिद्धप्रक्रान्ता-नुभूतार्थ विषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षत' इति । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्य:। 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ् प्रत्यय: । यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतो विक्रमाभिभूत: । अम्बिकास्वयंवर इत्यर्थ: । तदा भङ्गप्राप्तिसमये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षमतिशयमाधारवशम् आश्रयाधीनं विवेद जज्ञे स्म। स्वविद्याया: स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भाव:। 'स्म पादपूरणे भूतेऽर्थे च' इति विश्व: ।

यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्यान्मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ।। १९ ।।

यस्मिन्निति । यस्मिन्भीष्मे विषये । अनीश्वरस्य भावोऽनैश्वर्यमसामर्थ्यम्। 'नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्' इति विकल्पान्नञः पूर्वपदवृद्ध्यभावः। तेन, कृतव्यलीको जनितवैलक्ष्यः। 'दुःखे वैलक्षे व्यलीकम्' इति यादवः। अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवं प्राप्त इव। भीष्मस्येच्छामरणत्वादन्तकोऽपि पराजित इवास्ते किमुतान्य इति भावः। स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन्कम्पयन् कस्य मनो भयैकप्रवणं भये एकप्रवणमेकोन्मुखम्। शिवभागवतवत्समासः। न कुर्यात्। सर्वस्यापि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः।

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ।
परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ।। २० ।।

सृजन्तमिति । आजौ रणे इषुसंहतीर्बाणसङ्घान् सृजन्तं वर्षन्तं कोपज्वलितमत एव परिस्फुरन्ते लोलाश्चा शिखाग्राण्येव जिह्वा यस्य तं तथोक्तं, जगत् लोकं जिघत्सन्तमत्तुमिच्छन्तम् । अदेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः। 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्लादेशः। अन्तवह्निं कालाग्निमिव स्थितं गुरुं द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कः सहेत सोढुं शक्नुयात्। न कोऽपीत्यर्थः। 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् ।

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ।। २१ ।।

निरीक्ष्येति । संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं येन तं तथोक्तम् । आटोपेनैव परधैर्यापहारिणमित्यर्थः । आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषितभार्गवम्। जामदग्न्यादधिगताखिलास्त्ररहस्यमित्यर्थः । राधेयं राधासुतं कर्णम् । स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् प्रत्ययः। निरीक्ष्य मृत्योरप्यसंस्तुतेष्वपरिचितेषु। 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः। भयेषु प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत । मृत्युरप्यस्माद्बिभीयात् किमुतान्य इति भावः। सम्भावनायां लिङ् । अत्र जनिक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भवान्निरीक्ष्येति ल्यब्निर्देशः समर्थनीयः । 'प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजकः' इति

व्यक्तिविवेककारः । अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योर्भयसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अव :- अथानन्तरकरणीयमागमनप्रयोजनं च युग्मेनाह –

यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ।। २२ ।।

ययेति । यया विद्यया करणेन सुदुश्चरामतिदुष्करां तपस्यां तपश्चर्याम् । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् । 'अ प्रत्ययात्' इति स्त्रियामप्रत्ययः । आचरता, पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेत्यर्थः । अतएव समासादितं प्राप्तं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन । कपिर्हनुमान् केतनं चिह्नं यस्य तेन, अर्जुनेनेत्यर्थः । दुरापमन्यस्य दुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्य । एते पूर्वोक्ता भीष्मादय उन्मूलितार उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुट् । अत्र चिण्वदिडागमेऽपि, तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात्, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । तन्निमित्तस्यैव 'अनिटि' इति निषेधात् । उक्तं च - 'चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्चा घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति। इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ।।' इति।

महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृप देवतानाम् ।
दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ।। २३ ।।

महत्त्वेति । हे नृप, महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानुभावानां देवतानामिन्द्रादीनाम् । आराध्यतेऽनयेत्याराधनी ताम् । प्रसादयित्रीमित्यर्थः । करणे ल्युट् । ङीप् । भूरिधाम्नीं महाप्रभावाम् । 'धाम देशे गुहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति विश्वः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीप् । विद्यामिन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्याया अमोघत्वोक्तिः । हे प्रदानोचित दानपात्रभूत । फलभोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः । दातुमुपागतोऽस्मि ।

इत्युक्तवन्तं वज्र साधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।
प्रसेदिवांसं तमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ।। २४ ।।

इतीति । इत्युक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नम् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुः । तं मुनिं जिष्णुर्जयशीलोऽर्जुनः । 'ग्लाजिस्थश्च-' इति ग्स्नुप्रत्ययः । व्रज साधयानुतिष्ठेत्येवंरूपम् । अजातशत्रोर्धर्मराजस्य । स्वयमविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा। वाक्यं प्रमाणयन् । तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्ते वसन् छात्र इव । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । विनयेनाऽनौद्धत्येनोपाससाद समीपं प्राप ।

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ।। २५ ।।

निर्यायेति। अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला। देवतासान्निध्यादिति भावः। विद्या इन्द्रमन्त्ररूपा । दिनादिरम्यात् प्रभातभास्वरस्य अर्कस्य बिम्बादिव महर्षेर्व्यासस्य मुखान्निर्याय निर्गत्य । निर्पूर्वाद्यातेः क्त्वायां, समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशः। दीप्तिरर्कदीधितिः। स्फुरद्विकसत्पद्ममिव । पार्थाननमर्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ।

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद्वितितार सद्यः ।
येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ।। २६ ।।

योगं चेति । सः व्यासः योग्यतमायर्हतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाण-महिमानं योगं ध्यानविधिं च। 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः। तपः प्रभावात्सद्यो विततार ददौ । चिरकालग्राह्यमपीति भावः। येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु। तथा च - मूलप्रकृतिर्महानहङ्कारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति चतुर्विंशतितत्त्वानि। तत्रावभासे साक्षात्कारे कृते सति अस्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि, चिराय समुन्मिमीलेवोन्मिषितमिवेत्यु-त्प्रेक्षा। तदा तस्य कोऽपि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासश्चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवदिति भावः।

आकारमाशंसितभूरिलाभं दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।
नियोजयिष्यन्विजयोदये तं तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ।। २७ ।।

आकारमिति । आशंसित आख्यातो भूरिलाभोऽनेकश्रेयःप्राप्तिर्येन तं तथोक्तम्। महाभाग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वृत्तिरुत्साहो लक्ष्यते । तदनुरूपं तदनुकूलम्। उत्साहानुगुणव्यापारक्षममित्यर्थः । आकारं मूर्तिं दधानं तमर्जुनं मुनिर्विजयोदये विजयफलके तपःसमाधौ तपोनियमे । 'समाधिर्नियमे ध्याने मौने चैव समर्थने' इति विश्वः । नियोजयिष्यन् । नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः 'लृट् शेषे च' इति लृट् । 'लृटःसद्वा' इति शत्रादेशः । इति वक्ष्यमाणमुवाच ।

अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।
समाचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ।। २८ ।।

अनेनेति । अनेन स्वोपदिष्टेनेत्यर्थः योगेन विवृद्धतेजाः अधिकप्रतापो वा निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् । परस्य प्रवेशमादधान इत्यर्थः । उपात्तशस्त्रो निगृहीतायुधः एव सन् । जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानै मुनीनामाचारं समाचार अनुतिष्ठ।

अव :- क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्नाह –

करिष्यसे यत्र सुदुष्टाराणि प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेष क्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ।। २९ ।।

करिष्यस इति । यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदः इन्द्रस्य प्रसत्तये प्रासादाय सुदुष्टाराणि तपांसि करिष्यसे । चारुशिलोच्चयं रम्यशिखरं तं शिलोच्चयं गिरिमिन्द्रकीलरूपम् । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः। त्वामेष गुह्यको यक्षः। अनन्तरमेवास्य पुरः प्रादुर्भावादेष इति निर्देशः । क्षणान्नेष्यति प्रापयिष्यति ।

इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।
तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ।। ३० ।।

इतीति । इतीत्थं महेन्द्रसूनुमर्जुनं ब्रुवाणेनोक्तवता इत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भूते वर्तमानवत्प्रत्ययः, तिरोधानस्याविलम्बसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवेऽन्तर्दधे । भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्त्रियशक्रयोः' इति विश्वः । तस्यानुचरः यक्षः पूर्वोक्तयक्षोऽस्य मुनेरादेशं

साक्षादाज्ञेव सद्यः तम् अर्जुनाधिष्ठतं प्रदेशमधितष्ठौ । प्राप्त इत्यर्थः । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति षत्वम् ।

कृताननतिर्व्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ ।
इयाय सख्याविव सम्प्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ।। ३१ ।।

कृतेति । स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः सन्, व्याहृतसान्त्ववादे- व्याहृतः उक्तः सान्त्ववादः प्रियवचनं येन तस्मिन् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः। जिष्णावर्जुने जातस्पृहो जातानुरागः सन्। सख्यौ सुहृदीव। 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । सम्प्रसादं विश्रम्भमियाय प्राप । तथाहि । सतां साधूनां योगः सङ्गतिराशु विश्वासयति विश्वासं जनयति हि । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन ।
बृहद्द्युतीन् दुःखकृतात्मलाभं तमःशनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ।। ३२ ।।

अथेति । अथोष्णभासा सूर्येणोदयाय पुनरुद्गमाय विहीयमानांस्त्यज्यमानानिति तमःप्राप्तिकारणोक्तिः। बृहद्द्युतीन्, सौवर्णत्वाद्दीप्यमानानित्यर्थः, इति तमसः सङ्कोचकारणोक्तिः । सुमेरुकुञ्जानिव, अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनार्थम्। तेनार्जुनेनोदयाय श्रेयसे । विहीयमानान्बृहद्द्युतीननेकबुद्धिप्राकाशान् । पूर्ववद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमनुसन्धेयम् । पाण्डुसुतान् । चतुर इति शेषः । दुःखेन कृच्छ्रेण कृत उपपादित आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । तेषां विवेकित्वात्कथञ्चिल्लब्धोदयमित्यर्थः। तमःशोकोऽन्धकारश्च । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे' इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैर्मन्दं प्रपेदे । तेषां विवेकित्वाद्भीतभीतमिवेति भावः । अत्र तमः शब्दस्य श्लिष्टत्वाच्छ्लेषानुप्राणितेयमुपमा ।

असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।
तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ।। ३३ ।।

असंशयेति । असंशयमसन्दिग्धं यथा तथा आलोचितं विवेचितं यत्कार्यं तेन नुन्नो निरस्त इति लघुत्वहेतूक्तिः । 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति

निष्ठानत्वम्। कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्रा समानीय पुनराकृष्य विभज्यमानः, समशःभागीक्रियमाणः । तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति भावः । स पूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारोऽपि । दुःखातिभारोपि अतिभारभूतमपि दुःखमित्यर्थः । तन्मनोभिस्तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिस्तुल्याद्विभागादिव । पूर्वोक्तात् प्रेमकृतात्समविभागादिवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकादेवेति भावः । पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवाद इत्यदोषः । लघुर्मेने मतः । यथैकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमानो महानपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ।

अव :- अथैवं प्रेम्णाऽऽकृष्यमाणमपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह –

धैर्येण, विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ।। ३४ ।।

धैर्येणेति । धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन, तथा महर्षेर्व्यासस्य,। प्रवर्तकस्येति शेषः । विश्वास्यतया, श्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवात् अरातिहेतुकात्तीव्रात् दुस्सहान्मन्योः क्रोधाद्धेतोःतथार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति । हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह - मघोनः सुतेऽर्जुने वीर्यं च 'न लोके-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विद्वत्सु ज्ञातवत्स्विति यावत् । 'विदेःशतुर्वसुः' इति वैकल्पिको वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु सः शोकः स्थानं स्थितिं नावाप न प्राप ।

तान्भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य ।
एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ।। ३५ ।।

तानिति। तत्पार्थपरित्यागजनितं। शर्म सुखम्। 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः। तद्विरुद्धमशर्म दुःखम्। 'नञ' इति नञ्समासः। भूरिधाम्नोऽतितेजस्विन इति हानिहेतूक्तिः। चतुरस्तान्पार्थानपि वासरस्य भूरिधाम्नश्चतुरो यामान्प्रहरानिव। दूरं विहाय त्यक्त्वैकौघभूतमेकराशिभूतं सत्। 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इत्यर्थे कर्मधारयः। 'श्रेण्यादिराकृतिगणः' इति शाकटायनः। कृष्णां विभावरीं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव। कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप।

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।
अगूढभावाऽपि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विषेहे ।। ३६ ।।

तुषारेति । सा द्रौपदी विलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगूढभावाऽगूढाभिप्रायाऽपि । स्फुटाभिलाषिणीति यावत् । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती। मङ्गलभङ्गभीरुर्मङ्गलहानेर्भीता सती। पर्यश्रुणी परिगताश्रुके। बाष्पावृते इत्यर्थः। अत एव तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिमबन्दुपरीतेन्दीवरसन्निभे इत्युपमालङ्कारः । लोचने मीलयितुं न विषेहे न शशाक । अश्रुणः दृष्टि वारकत्वेऽपि तन्निपातस्यामङ्गलत्वात्तन्निवर्तकं निमीलनं सा न चकारेत्यर्थः ।

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामर्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
मनः प्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ।। ३७ ।।

अकृत्रिमेति । इन्द्रसूनुरर्जुनः । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिः। 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप् प्रत्ययः। तद्विरुद्धम् अकृतिमः । प्रेमैव रसः प्रेमरसः। अकृत्रिमेण प्रेमरसेनाभिरामम्। अन्यत्र प्रेमरसेन मधुरादिना चाभिरामम्। रामया रमण्या अर्पितम्। दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि। दृष्टिप्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनम्। नपुंसके भावे क्तः । मनःप्रसादः । प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः। तेन मनःप्रसादाञ्जलिना । पथि साधु पाथेयं सम्बलमिव । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। निकाममतिशयेन जग्राह । रामार्पितं पाथेयं पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः ।

धैर्यावसादेन हतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ।। ३८ ।।

धैर्येति । वन्यद्विपेन । वन्यग्रहणमुच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थम् । निदाघसिन्धुः ग्रीष्मकालनदीव । निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनार्थम् । धैर्यावसादेन धैर्यभ्रंशेन कर्त्रा हतप्रसादा हतनैर्मल्या । क्षोभं गमितेत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी । अतः क्षात्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः । निरुद्धबाष्पोदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनकण्ठस्वरम्। अथ तयोरुभयोः कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेषयोर्विशेषणसमासः । कृच्छ्रात्कथञ्चित्। इति वक्ष्यमाणमुवाच ।

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धेरस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ।। ३९ ।।

मग्नामिति । पङ्कभूते पङ्कोपमिते । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नाम् । दुरुद्धरामिति भावः। सम्भावनां योग्यताम् । गौरवमिति यावत् । भूतिं सम्पदमिव। 'भूतिर्भस्मनि सम्पदि' इत्यमरः । उद्धरिष्यन् । उद्धारकस्त्वमिति शेषः । आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसामां प्रसिद्धेः सम्यक्सिद्धिपर्यन्तमस्मद्विना । अस्माभिर्विनेत्यर्थः । 'पृथग्विना' इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । भृशं मोन्मनीभूः । अस्मद्विरहाद्दुर्मना मा भूरित्यर्थः । दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वादिति भावः । माङि लुङित्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योग' इत्यडागमप्रतिषेधः। अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानः भवति उन्मनी । अभूततद्भावे च्विः । 'अरुर्मनश्चक्षु- श्चेतोरहोरजसां लोपश्च' इति सकारलोपः । 'अस्य च्वौ' इतीकारः।

अव :- अथानौत्सुक्यदार्ढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह –

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ।। ४० ।।

यश इति । यशोऽधिगन्तुम् । कीर्तिं लब्धुमित्यर्थः । वेतिशेषः । सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया वा। मनुष्यसङ्ख्यां मनुष्यगणनामतिवर्तितुमतिक्रमितुं वा। अमानुषं कर्म कर्तुं वेत्यर्थः। अभियोगभाजामभिनिवेशवतां निरुत्सुकानामनुत्सुकानाम्। अदुर्मनायमानानामित्यर्थः । सिद्धिः पूर्वोक्तं यशः सुखाद्यर्थसिद्धिश्च । समुत्सुकेवानुरक्त- कान्तेव अङ्कमुत्सङ्गमन्तिकं चोपैति । तस्मादस्मद्विरहदुःखम् आतपस्सिद्धेः सोढव्यमिति भावः ।

अव :- अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिं प्रथयितुमरिनिकारं तावच्चतुर्भिरुद्घाटयति-

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन्वसु जैत्रमोजः ।
तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन्प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ।। ४१ ।।

लोकमिति । विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं रक्षितुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः सम्बन्धि । जयनशीलं जेतृ तदेव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च'

इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । ओजो बलं दीप्तिर्वा । 'ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः। तदेव वसु धनमिति रूपकालङ्कारः । मुष्णन्नपहरन् । अरिनिकृतस्य कुतः क्षात्रं तेज इति भावः । किं च विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीवितायाः । 'क्षत्रियस्य विजितव्यम्' इति स्मरणादिति भावः। 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः। तेजस्वितायाः । तेजस्विनामित्यर्थः। तेजः प्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः । प्रियं प्राणमिव । प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहङ्कारं निघ्नन् खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भावः । अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि न त्याज्यमित्याहुः।

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।
वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ।। ४२ ।।

व्रीडेति । पुनष्टा आप्तजनेनोपनीतः साधितः प्रापित श्रावित इत्यर्थः । तथापि संशय्य सन्दिह्य । असम्भावितबुद्ध्येति भावः । कथमेवं सम्भाव्यत इति सन्दिह्य व्रीडानतैः । जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । नृपैर्देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रसन्नः प्राप्तः । आप्तोक्तत्वात्कथञ्चिद्विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुस्सहः किमुतानुभवतामिति भावः - इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा च व्याख्यायते - आप्तजनोपनीतो ज्ञातिकृतः संशय्य कथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यमिति विचार्य । व्रीडानतैः जुगुप्सितकर्मदर्शनादिति भावः । नृपैस्तत्रत्यैः कृच्छ्रेण प्रपन्नोऽङ्गीकृतः । गोत्रकलहेषु मध्यस्थैरुदासितव्यमिति बुद्ध्योपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि प्रपन्न इत्यत्राप्तजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः। पुनष्टा पृथिव्यां वितानभूतमुल्लोचतुल्यम् । यद्वा, वितानभूतं वितानसमम् । उल्लोचतुल्यमिति यावत्। 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः। दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्नम् । वितानमपि दिगन्तलग्नमिति भावः । विततं विस्तृतम् । विततं विस्तृतं तत मित्यमरः । प्रथितमिति पाठे, प्रसिद्धं यशः समूहन्निव सङ्कोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्तिरिति भावः ।

वीर्यावदानेषु कृतावमर्शस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।
कुर्वन्प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ।। ४३ ।।

वीर्येति । पुनष्टा । वीर्याण्येववदानानि तेषु कृतावमर्शः कृतास्कन्दनः । पुराकृतपराक्रमजातान्यपि प्रमृजन्नित्यर्थः । 'अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । अतएव सम्प्रतीतिं प्रख्यातिम् । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । अभूताम-विद्यमानामिवेत्युत्प्रेक्षा । सतोऽप्यसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते । तन्वन्कुर्वन् । पुनष्टाह्नोऽवशेषो दिनान्तोऽर्कत्विषामिवायतीनामुत्तरकालानां प्रयामक्षयं दैर्घ्यनाशं कुर्वन्निति श्रौती पूर्णेयमुपमा । अरिनिराकृतस्य कुतःचिरावस्थानमिति भावः ।

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम् ।
नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ।। ४४ ।।

प्रसह्येति। पुनष्टा। परैः शत्रुभिरस्मासु प्रसह्य प्रयुक्त आचरितो यो निकारः परिभवः केशाम्बराकर्षणरूपः स्मर्तुं न शक्यः। अधिकर्तुमनुभवितुं किमुत। यस्य स्मरणमपि दुस्सहम्, अनुभवस्तु दुस्सह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। स निकारस्त्वद्विना त्वया विना। 'पृथग्विना-' इत्यादिना पञ्चमी। आर्द्रः सन्, कुतष्टिदभिभूतात् पुराणप्रहार इव। त्वद्विरहदुःखात् पुनर्नवीकरिष्यति। नवीभविष्यतीत्यर्थः। भवन्नित्यर्थः उपशुष्यत्। त्वया विना नत्वद्यापि शुष्कमिति भावः। दुःखस्तम्भनं शोषपदार्थो मे हृदयं नवीकरिष्यत्यार्द्रीकरिष्यति। व्रणमिवेति भावः। दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रशान्तप्रायमपि दुःखहेतुं पुनरुष्टाटयतीत्यर्थः। अत्र शोषादिविशेषणमात्रसाम्याद् व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः।

अव :- पुनः प्रकारान्तरेण मन्युमुद्दीपयति 'प्राप्त' इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणप्रत्य-भिज्ञानहेतुभिर्धनञ्जयं विशिनष्टि –

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारम् ।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः शरष्टनाकीर्ण इवादिरह्नः ।। ४५ ।।

प्राप्ति इति । अभिमानस्य व्यसनाद् भ्रंशात् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः। दन्तव्यसनाद्दन्तभङ्गाद्दन्तीव, असह्यं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः। अतो न प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । एवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् । पुनष्टा, द्विषत्प्रतापेन

शत्रुतेजसा अन्तरितं तिरस्कृतम्, उरु तेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः। अतएव शरष्टनाकीर्णः शरन्मेघच्छन्नोऽह्न आदिः प्रत्यूष इव स्थितः । तद्वदेवाऽप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः । मध्याह्नस्तु मेघावरणेऽपि कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायत एवेत्याशयेनोक्तमादिरिति।

सव्रीडमन्दैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः ।
यशःक्षयात्क्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ।। ४६ ।।

सव्रीडेति। पुनष्टा, निष्क्रियत्वादर्थक्रियाशून्यत्वात्सव्रीडमन्दैरिव सव्रीडैरत एव मन्दैरपटुभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः । अस्त्रैरत्यर्थं नावभासमानो न प्रकाशमानः । पूर्वं तु नैवमिति भावः । किन्तु यशःक्षयाद्धेतोः क्षीणजलो योऽर्णवः, तदाभस्तत्सदृशःत्वमन्यमाकारमभिपन्नः प्राप्त इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। तस्याष्टा, क्षीणजलार्णवाभ इत्युपमया संसृष्टिः ।

दुश्शासनामर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।
केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ।। ४७ ।।

दुश्शासनेति। पुनष्टा। दुश्शासनस्य कर्तुराकर्षः आकर्षणं, स एव रजो धूलिः। मालिन्यहेतुत्वादिति भावः। तेन विकीर्णैर्विक्षिप्तैरतएव विनाथैरिव स्थितवतां युष्माकम् असत्त्वप्रायत्वादनाथैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। अन्यथा कथमियं दुर्दशेति भावः। किन्तु भाग्यनाथैर्दैवमात्रशरणैः। अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति भावः। एभिः परिदृश्यमानैः। असंयमितैरिति भावः। केशैः शिरोरुहैः कुत्सितोऽर्थो वस्तु कदर्थः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकृतौ गर्ह्यार्थीकृतौ वीर्यसारौ शौर्यबले यस्य सः तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणस्त्वं स पूर्व एव धनञ्जयोऽसि कच्चित् । 'कच्चित्कामप्रवदने' इत्यमरः । स एव चेत्त्वं नैवमस्मानुपेक्षस इति भावः ।

अव :- अथाप्युपेक्षेणे दोषमाह –

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यस्तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।
वहन्द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ।। ४८ ।।

स इति । क्षतात् त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । 'सुपि' इति योगविभागात् कप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्यान्त्यलोपः । अथवा क्षदिति क्विबन्तोपपदात्कप्रत्ययः। क्षत्रे जातः क्षत्रियः। 'क्षत्राष्टः' इति घप्रत्ययः। कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम्। 'कर्मण उकञ्' इत्युकञ् प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते । यः सतां साधूनाम् । सहते इति सहः । पचाद्यच् । यस्त्राणस्य सहः त्राणसहो रक्षणक्षमः स एव क्षत्रियः क्षत्रियशब्दवाच्यः। तथा यस्य कार्मुकस्य कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः। अस्तीति शेषः। तदेव कार्मुकं कार्मुकशब्दवाच्यम्। अत्रैवैतौ शब्दौ मुख्यौ। नान्यत्रेति भावः। एवं स्थिते द्वयीं द्विविधामुक्तिम् । द्वाविमौ क्षत्रियकार्मुकशब्दावित्यर्थः। अफले । पूर्वोक्तावयवार्थशून्ये इत्यर्थः । अर्थजाते, स्वाभिधेयसामान्ये जातिमात्र इत्यर्थः । 'जातं जात्योघजन्मसु' इति विश्वः । वहन्वर्तयन् । सह प्रवर्तय संस्कारहतामव्युत्पत्तिदूषितामिव करोतीत्युत्प्रेक्षा। तस्मात्त्वमस्मद्रक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः ।

अव :- अन्यथा त्वद्गुणा अपि नोज्जीवेयुरित्याह –

वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः ।
समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ।। ४९ ।।

वीतेति । हे पार्थ ! वीतौजसो निष्प्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टा भवत्कृतां भवता करिष्यमाणाम् । 'आशंसयां भूतवच्च' इति भूतवत्प्रत्ययः । भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीया गुणाः समानदुःखाः समदुःखभाज इव नोऽस्माकं सरूपतां वीतौजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्त इत्युपमा । सा च समानदुःखा इवेत्युत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भावितयानुप्राणितेत्यनुसन्धेयम् ।

अव :- तथापि ममैव कोऽयं भार इत्यत आह –

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादान्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
त्वां धूरियं योग्यतयाऽधिरूढा दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ।। ५० ।।

आक्षिप्यमाणमिति । प्रमादात्प्रज्ञाहीनत्वात् । न तु दौर्बल्यादिति भावः । रिपुभिराक्षिप्यमाणमधिक्षिप्यमाणमत एव प्रमादात् । नागैर्गजैः । 'गजेपि नागमातङ्गा'

वित्यमरः । आलूनसटमाक्षिप्तकेसरम् । 'सटा जटाकेसरयोः' इति विश्वः । मृगेन्द्रं सिंहमिव स्थितम् । त्वामियं धूः कार्यभारः । तिग्मरश्मिं सूर्यं दीप्त्या दिनश्रीरिव योग्यतया निर्वाहकतयेत्यर्थः । अधिरूढा आरूढवती । कर्तरि क्तः । त्वदधीनेत्यर्थः ।

अव :- पूर्वं निर्व्यवसायस्य 'स क्षत्रियः' इत्यादिना दोष उक्तः । सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह –

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पुरणी तं समुपैति सङ्ख्या ।। ५१ ।।

करोतीति । यः पुमानशेषजनादितरजनादतिरिक्तामधिकाम् । सर्वातिशायिनीमित्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां, क्रियाभिष्टारितैरर्थवतीं सफलां करोति । तं पुमांसं, संसत्सु सभासु । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाते सति । पूर्यतेऽनयेति पुरणी सङ्ख्या द्वित्वादिसङ्ख्या न समुपैति न गच्छति । आद्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारणलाभाय त्वयापि महानुत्साह आस्थेय इति भावः ।

अव :- अथ द्वाभ्यां सुलभचित्तविक्षेपस्य प्रोषितस्यार्जुनस्य कर्तव्यमुपदिशति –

प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।
तव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादघानां मघवा विघातम् ।। ५२ ।।

प्रियेष्विति । हे पार्थ ! प्रियेष्वस्मासु विषये उपपत्तेः कारणाद्विनैव विचिन्त्यमानैः अकस्मादेवाशङ्क्यमानैः यैरघैष्टेतः क्लमं खेदमेति । जयाय प्रयातस्य तव सम्बन्धिनां तेषामघानां व्यसनानाम् । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इति वैजयन्ती । मघवा इन्द्रः । योऽस्माभिरुपास्यत इति भावः । विघातं निवारणं क्रियात्करोतु । आशिषि लिङ्लोटा-वित्याशीरर्थे लिङ् । तस्मादस्मच्चिन्तया न चेतः खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया । अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ।

मा गाश्चिरायैकचरः प्रमादं वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ।। ५३ ।।

मा गा इति। असम्बाधोऽसङ्कटः। विजन इत्यर्थः। 'सङ्कटं ना तु सम्बाधः' इत्यमरः । शिवो निर्बाधः । विजन इत्यर्थः । द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे चिराय चिरमेकष्ठ्यासौ चरष्टौकचरः एकाकी । वसन्, प्रमादं प्रज्ञादौर्बल्यं मा गाः । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । न तु निःस्पृहस्य ममाकिञ्चित्करः प्रामाद इति वाच्यमित्याशङ्क्याह- मात्सर्येति । मत्सर एव मात्सर्यं द्वेषः, रागः स्नेहस्ताभ्यामुपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु सज्जनेष्वपि विषये स्खलन्ति विकुर्वते हि । अत्र प्रमादनिषेधलब्धाप्रमाद-रूपकारणस्य न अर्थप्राप्तिरूपकार्यस्य व्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येण कार्यात्कारण-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अव :- निगमयति –

तदाशु कुर्वन्वचनं महर्षेर्मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व ।
प्रत्यागतं त्वास्मि कृतार्थमेव स्तनेपपीडं परिरब्धुकामा ।। ५४ ।।

तदति । तत्तस्मात्कारणात् । आशु शीघ्रं महर्षेर्वचनं कुर्वन् । तपस्यन्नित्यर्थः। नोऽस्माकं मनोरथान् सफलीकुरुष्व । अरिनिर्यातनेनास्मान्प्रतिष्ठापयेत्यर्थः। प्रार्थनायां लोट्। किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रत्यागतमेव त्वा त्वाम्। 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशः। स्तनयोरुपपीड्य स्तनोपपीडम् । 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकष' इति णमुल्। परिरब्धुं कामो यस्याः सा परिरब्धुकामास्मि। आलिङ्गितुमिच्छामीत्यर्थः। 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । प्राक्कार्यसिद्धेः प्रमादालिङ्गनमपि न प्रीतिदमिति भावः ।

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् ।
आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ।। ५५ ।।

उदीरितामिति । सोऽर्जुन इतीत्थं यज्ञसेनस्यापत्येन स्त्रिया याज्ञसेन्या द्रौपद्योदीरितामुक्ताम् । नवीकृतः पुनरुद्घाटनेन तथा प्रत्यायितः, अत एवोद्ग्राहितो मनसि निधापितष्टा विप्रकारः परिभवो यया सा तां वाचमासाद्य, आकर्ण्येत्यर्थः। उदीचीं काष्ठां

दिशम् । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । आसाद्य तिग्मरश्मिरिव। भृशं दिदीपे जज्वाल । चक्रोधेत्यर्थः ।

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः ।
बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ।। ५६ ।।

अथेति । अथ विद्विषः शत्रून्पुरोऽभिपश्यान्निव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येनारोपिता समन्त्रामाहिता हेतिसंहतिरायुधकलापो यस्य स तथोक्ताः। 'हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधे' इति वैजयन्ती। सोऽर्जुनो रम्यः प्रकृत्या सौम्यः सन्नपि। अभिचारः परहिंसा प्रयोजनं यस्याः साऽऽभिचारिकी। 'प्रयोजनम्' इति ठञ्। तां क्रियां गतः। अभिचारकर्मणि नियुक्त इत्यर्थः। मन्त्र इव। भूषयत इति भूषणम्। नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः। वपुर्बभार । प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगादिभेदादिव सोऽप्यवस्थाभेदाद्भीषणो बभूवेत्यर्थः।

अव :- उक्तमायुधारोपणं विवृण्वन्प्रस्थानमाह त्रिभिरविलङ्घ्येत्यादिभिः –

अवलङ्घ्यविकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।
अगतावरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ।। ५७ ।।

अविलङ्घ्येति। परैः शत्रुभिरविलङ्घ्यमनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत्। अमोघाकर्षणमित्यर्थः। किञ्च प्रथितो ज्यारवो गुणध्वनिः कर्म बाणमोक्षणादिकं च यस्य तत्कार्मुकं चोद्वहन्नित्यन्वयः। तथाऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ । आहवेष्वनिवर्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानमिति डच् समासान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णेन निस्त्रिंशेन युञ्जातौ इति शितनिस्त्रिंशयुजौ । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विप् । महेषुधी महानिषङ्गौ । इषवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गाः इषुधिर्द्वयोः'। 'तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः' । इत्यमरः ।

यशसेव तिरोदधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
कवचं च सरत्नमुद्वहज्ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ।। ५८ ।।

यशसेति। किं च । गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीर्वज्रपहाररन्ध्राणि । खाण्डवदाहसमयसम्भवादिति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्तया कीर्त्येव मुहुस्तिरोदधात् आच्छादयत् । सरत्नं रत्नसहितमतएव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकम् । 'ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वरात्मसु' इति वैजयन्ती । दिवोऽन्तरं नभोमध्यमिवावस्थितम् । 'अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । क्लीबे मध्ये प्रकाशे च' इति वैजयन्ती । कवचं चोद्वहन् ।

अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश स क्षणमुष्टाष्पदृशां तपोभृताम् ।। ५९ ।।

अलकेति । सोऽर्जुनोलकाधिप्रभृत्यदर्शितं अलकाधिपभृत्येन कुबेरभृत्येन यक्षेण दर्शितं प्रदर्शितम्, अत एव शिवं निर्बाधमुर्वीधरवर्त्म हिमवन्मार्गं प्रति सम्प्रयान्प्रगच्छन् । क्षणमुष्टाष्पदृशां विप्रयोगदुःखात् साश्रुनेत्राणां तपोभृतां द्वैतवनवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश । खेदयामासेत्यर्थः ।

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।
प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ।। ६० ।।

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

अनुजगुरिति। अथाऽशा दिशः। दिवि भवं दिव्यम्। 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत्। दुन्दुभिध्वानमनुजगुरनुदध्वनुः । अनु गायतेर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्वितेने। पुष्पवृष्टिष्टाजनिष्टेत्यर्थः । किञ्च । अनिभृताष्टाञ्चला वेलायां कूले या वीचयस्ता एव बाहवो यस्य स तथोक्तः । 'वेला कूलविकारयोः' इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीमुल्लसन्तीं हर्षात् स्पन्दमानां च भुवं, प्रियमिष्टं भारावतारणरूपं कथयिष्यन्निव, कथयितुमिवेत्यर्थः।

'लृट् शेषे च' इति चकारात्क्रियार्थायां क्रियायां लृट् । आलिलिङ्ग। सर्वं चेदं शिवं देवताकार्यप्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यात्वात्समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र च प्रस्तुतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतीयमानाभ्यां नायिकानायकाभ्यां भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरिति रहस्यम् । एवमतिशयोक्त्यनुप्राणिता समासोक्तिः । प्रियकथनोत्प्रेक्षामुज्ञीवयन्ती तदङ्गभावं भजत इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनीयम् ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण महामहोपाध्याय कोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयमहाकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

चतुर्थः सर्गः

ततस्स कूजत्कलहंसमेखलां सपाकसस्याहितपाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजनं जनप्रियः प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ।। १ ।।

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सोऽर्जुनः । कलहंसाः मेखला इवेत्युपमितसमासः । अन्यत्र कलहंसा एव मेखलेति विशेषणसमासः । कूजन्त्यः कलहंसमेखला यस्यास्ताम् । अन्यत्र कूजन्ती हंसमेखला यस्यास्ताम् । कलहंसनादिनीमिति पाठे हंसैर्नदनशीलाम् अन्यत्र हंसवन्नदतीति हंसनादिनीमिति। हंसहासिनीमिति पाठे हंसैर्हसतीति, अन्यत्र हंसान् हसतीति । सह पाकेन परिणामेन वर्तन्त इति सपाकानि पक्वानि । तैः सस्यैः आहितः सम्पादितः पाण्डुतैव गुणो यस्यास्तां भुवम्, आसादितयौवनां प्राप्तयौवनां प्रियामिव । उपजनं जनसमीपे । अन्यत्र सखीसमक्षम्। समीपार्थेऽव्ययीभावः। उपाससाद उपगतवान् । उपमालङ्कारः।

विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीरपेतपङ्कास्ससरोरुहाम्भसः ।
ननन्द पश्यन्नुपसीम स स्थलीरुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ।। २ ।।

विनम्रेति । सोऽर्जुनः, विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अवनतशालिफलस्तोम-शोभिनीः, अपेतपङ्काः निष्पङ्काः, ससरोरुहाण्यम्भांसि यासु तास्तथोक्ताः, उपायनीभूताः अर्जुनं प्रति उपहारीभूताः, शरद्गुणश्रियः पूर्वोक्ताः शरद्धर्मसम्पदो यासु ताः। उपसीम ग्रामसीमासु। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् अनष्टोति समासान्तो न भवति । केचित्तु 'अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्रामसीम्नि' इत्यादौ नपुंसक-प्रयोगदर्शनात् 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्साधुरित्याहुः। स्थलीः अकृत्रिमा भुवः। जानपदेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष्। पश्यन् ननन्द जहर्ष। अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येनारोप्यमाणस्य उपायनस्य प्रकृतननन्दनक्रियोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः।

निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा मनोऽस्य जह्रुश्शफरीविवृत्तयः ।। ३ ।।

निरीक्ष्यमाणा इति। विस्मयाकुलैः आश्चर्यरसाविष्टैः, अत एवोन्मीलितानि पद्मान्येव लोचनानि येषां तैः सरोभिः निरीक्ष्यमाणा इव स्थिताः। हतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमश्शोभा याभिस्तास्तथोक्ताः इति मनोहरणे हेतूक्तिः। 'विभ्रमस्संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्च' इति वैजयन्ती। शफरीविवृत्तयः मत्स्यीस्फुरितानि, अस्यार्जुनस्य मनो जह्रुः।

तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ।। ४ ।।

तुतोषेति । सोऽर्जुनः सवारिजे साम्बुजे वारिणि, कलमस्य शालिविशेषस्य। 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । रमणीयस्य भावः रामणीयकम्। 'योपधाद्गुरूपोत्तत्' इति वुञ् प्रत्ययः । तत्पश्यन् अधिकं तुतोष । अनुरूपसङ्गमादिति भावः। तथा हि, सुदुर्लभे अनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे, लब्धे सतीति शेषः। प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमनिमित्तामुत्कर्षसम्पदमभिनन्दितुं स्तोतुं को नार्हति। सर्वोऽप्यभिनन्दत्येवेत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।
अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकैर्विवृत्तपाठीनपराहतं पयः ।। ५ ।।

नुनोदेति । आविष्कृता प्रकाशिता फेनसन्ततिः डिण्डीरसमूहो येन तत् तथोक्तम्। 'डिण्डीरोब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापगमो येन तत्तथोक्तम्। उच्चकैः अधिकं यथा भवति तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितम् । 'सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इत्यमरः। पयः कर्तृ । तस्य अर्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतम्। तद्गोचरमित्यर्थः । वितर्कं संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्तेत्यर्थः। अत्र निश्चयोत्तरस्सन्देहालङ्कारः ।

कृतोर्मिरेखं शिथिलत्वमायता शनैश्शनैश्शान्तरयेण वारिणा ।
निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां तरङ्गितक्षौमविपाण्डुसैकतम् ।। ६ ।।

कृतेति । सोऽर्जुनः, शिथिलत्वमायताऽऽगच्छता । दिने दिने क्षीयमाणेनेत्यर्थः। अत एव शनैश्शनैश्शान्तरयेण । अन्यथोर्मिरेखाऽनुदयादिति भावः । वारिणा, कृता ऊर्मयः तरङ्गाण्येव रेखा राजयो यस्य तत्तथोक्तम् । तरङ्गा अस्य सञ्जातास्तरङ्गितं भङ्गिमत् । 'तदस्य सञ्जातम्' इत्यादिना इतच्। यत् क्षौमं दुकूलम्, तद्वद्विपाण्डु शुभ्रमित्युपमालङ्कारः । समुद्रयोषितां नदीनाम्, सिकता अस्य सन्तीति सैकतं पुलिनम् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः। 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोष ।

अव :- ततस्त्रिभिश्शालिगाप्त्रीं वर्णयति –

मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवोरलङ्कृतं केसररेणुनोऽणुना ।
अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ।। ७ ।।

मनोरममिति । अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्जल्केषु । 'किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । यो रेणुः परागः, तेन अलङ्कृतम् । अत एव मनो रमयतीति मनोरमम् । कर्मण्यण् प्रत्ययः । भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितमित्यर्थः। बन्धुजीवकं बन्धूकपुष्पम्। 'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य, अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वतीमिव, साम्यपरीक्षां कुर्वतीमिवेत्यर्थः। उत्प्रेक्षालङ्कारः।

नवातपालोहितमाहितं मुहुर्महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।
चकासयन्तीमरविन्दजं रजः परिश्रमाम्भः पुलकेन सर्पता ।। ८ ।।

नवेति । महान्निवेशः स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ । पीवरावित्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोस्समन्तादित्यर्थः । 'अभितः परितस्समयानिकषाहाप्रति-योगेऽपि' इति द्वितिया । मुहुराहितं निक्षिप्तम्, नवातपालोहितं बालातपताम्रम्, अरविन्दजं रजः परागम्, सर्पता प्रसरता, परिश्रमाम्भः पुलकेन स्वेदोद्भवेन पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीम् । चकास्तेर्ण्यन्ताच्छतरि ङीप् । अलङ्करणमप्यलङ्कुर्वतीम्। तत्राप्यविकृतामिति भावः।

कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ।। ९ ।।

कपोलेति। पुरः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलं कर्णोत्पलं तत्, विलोचनत्विषा विभूषयन्तीम् । आभरणस्याप्याभरणमिति भावः । कलमम् । गोपायतीति गोपिका, तां कलमस्य गोपिकां शालिगोप्त्रीम् । ण्वुल् प्रत्ययः । निरीक्ष्य पाण्डोः सुतेन अर्जुनेन, शरदः, कृतार्थाया भावः कृतार्थता साफल्यम् । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः' इति पुंवद्भावः । मेने अमानि । मन्यतेः कर्मणि लिट् । शरदस्साफल्यञ्च स्वगुणसम्पद-स्सद्विनियोगलाभादिति भावः ।

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरादपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ।
तमुत्सुकाश्चाक्रुरवेक्षणोत्सुकं गवां गणाः प्रस्नुतपीवरोधसः ।। १० ।।

उपारता इति। पश्चिमा चासौ रात्रिश्चेति विशेषण समासः। अपररात्र इत्यर्थः। 'पूर्वा दिक्पश्चिमं नभ' इत्यादिवदेकदेशिशब्दस्य एकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदेशे पर्यवसानम्। न तु पश्चिमो रात्रेरित्येकदेशिसमासः। तद्विधायके पूर्वादिसूत्रे पश्चिमशब्दाऽग्रहणात्। अत एव 'अहस्सर्वैकदेश-' इत्यादिना समासान्तोऽपि न। तस्यापि पूर्वापरादिसूत्रोक्त-समासविषयत्वादिति। प्रकाशवर्षस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमाह, तन्मृग्यम्। गावश्चारन्त्यत्रेति गोचरो गवां जग्धिस्थानम्, वनम् । पश्चिमरात्रौ यो गोचरः तस्मादुपरताः सन्निवृत्ताः जवेन गां भुवं पतितुं धावितुम् अपारयन्तः अशक्नुवन्तः। प्रस्नुतपीवरोधसः प्रस्नुतानि वत्सस्मरणात् स्रवत्क्षीराणि पीवराणि पीनानि ऊधांस्यापीनानि येषां ते। 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः। ऊधसोऽनङ् इत्यत्र स्त्रीग्रहणं कर्तव्यमिति नियमात् नानङादेशः। उत्सुकाः वत्सेषूत्कण्ठिताः गवां गणाः, तमर्जुनम् अवेक्षणेनोत्सुकं दर्शनलालसं चक्रुः। 'स्वर्गेषु पशु वाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले'। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रीयां पुंसि गौः इत्यमरः। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। 'स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात्।

परीतमुक्षापजये जयश्रिया नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।
ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ।। ११ ।।

परीतमिति । सोऽर्जुनः उक्षापजये उक्षान्तरभङ्गे सति, जयश्रिया परीतं वेष्टितम्। उच्चैर्नदन्तम्, क्षतसिन्धुरोधसं रुग्णसरित्तटं, शरदि भवां शारदीं पुष्टिमवयवोपचयं

दधतं गवामधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्तिमन्तम्, 'शरीरं वर्ष्मविग्रहः' इत्यमरः। दर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा । ददर्श ।

विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थरं गवां हिमानीविशदैःकदम्बकैः ।
शरन्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं गलद्दुकूलैर्जघनैरिवादधे ।। १२ ।।

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविशदैः हिमसङ्घातशुभ्रैः । 'हिमानी हिमसंहतिः' इत्यमरः। इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीष्, तत्सन्नियोगादानुगागमश्च । गवां कदम्बकैः समूहैः, कर्तृभिः । 'कदम्बकं समूहे श्रीफले पुष्पविशेषके' इति विश्वः । मन्थरं मन्दं विमुच्यमानैरपि, किमुताविमुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः। शरद्ग्रहणं प्रावृण्निवृत्त्यर्थम्, तत्र पुलिनादर्शनादिति भावः । पुलिनैः कर्तृभिः, गलद्दुकूलैः जघनैरिव तस्य अर्जुनस्य कुतूहलं कौतुकमादधे आहितम् ।

गतान् पशूनां सहजन्मबन्धुतां गृहाश्रयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः ।
ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ।। १३ ।।

गतानिति । पाण्डवः अर्जुनः पशूनां गवां सह जन्म येषां ते सहजन्मानः सोदराः त एव बन्धवस्तेषां भावस्तत्ता तां गतान् । पशुषु सोदराभिमानवत इत्यर्थः। गृहाश्रयं गृहविषयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः । वनेषु गृहाभिमानिन इत्यर्थः । आर्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकारान् अनुकृतानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा। ततोऽपि विधेयानित्यर्थः । गाः पान्तीति गोपाः गोपालकाः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः तान् । उपधेनु धेनुसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः। ददर्श। अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अव :- अथ चतुर्भिर्वल्लवीनर्तकीसाम्येन वर्णयति । कालापकम् –

परिभ्रमन्मूर्धजषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः ।
मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ।। १४ ।।

परिभ्रमदिति । मूर्धजाः षट्पदा इवेत्युपमितसमासः । सरोजचारुभिरित्युपमानुसारात्। परिभ्रमद्भिश्चलद्भिः मूर्धजषट्पदैः आकुलानि तैः। दन्ताः केसरा इवेति

पूर्ववत्समासः। स्मितोदयेनादर्शिता ईषत् प्रकाशिताः दन्तकेसरा येषां तैस्तथोक्तैः। चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैः अत एव नवातपामृष्टं बालातपस्पृष्टं यत्सरोजं तद्वच्चारुभिः मुखैरुपलक्षिताः ।

निबद्धनिश्श्वासविकम्पिताधरा लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।
व्यपोढपार्श्वैरपवर्तितत्रिका विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ।। १५ ।।

निबद्धेति । निबद्धेन अनुबद्धेन निश्श्वासेन विकम्पिता अधरा यासां तास्तथोक्ताः। अत एव प्रस्फुरितैकपल्लवाः । प्रचलितैकपल्लवा इत्यर्थः । 'क्वचित्सङ्ख्या शब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तवर्णादिवत्' इति कैयटः । लता इव स्थिताः । दैवादेकपल्लव-स्फुरणस्यापि लोके सम्भवादुपमैवेयं नोत्प्रेक्षा। किञ्च, व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु तैः पाणिविहारहारिभिः अङ्गविक्षेपमनोहरैः। 'अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः'। विकर्षणैर्मन्थगुणकर्षणैः, अपवर्तितत्रिकाः सञ्चलितनितम्बाः । यद्यपि, 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः, तथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते, तन्नैकट्यादिति भावः ।

व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीश्शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।
मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्तनैर्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ।। १६ ।।

व्रजेति । व्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे सप्तमी । 'व्रजो गोष्ठाध्व बृन्देषु' इति विश्वः । अम्बुदनादशङ्किनीः मेघगर्जितभ्रमवतीरिति भ्रान्तिमदलङ्कारः। शिखण्डिनां योषितो मयूरीः । योषिद्ग्रहणं मौग्ध्यातिशयात् । उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्वत्सु । तत्करोतीति ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः। मथां मन्थनदण्डानाम् । 'वैशाखमन्थमन्था-नमन्थानोमन्थदण्डके' इत्यमरः । विवर्तनैः परिभ्रमणैः, मुहुः प्रणुन्नेषु कम्पितेष्विति स्वभावोक्तिः । कुम्भेषु कलशेषु मृदङ्गवन्मन्थरं मन्दं नदत्सु स्वनत्स्विति वाद्यसाम्योक्तिः। भावलक्षणे सप्तमीयम्।

स मन्थरावल्गितपीवरस्तनीः परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवीरभिप्रनृत्ता इव वारयोषितः ।। १७ ।।

स इति । मन्थरं मन्दं वल्गिताः वल्गन्तः पीवराः स्तनाः यासां ताः तथोक्ताः। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् । परिश्रमेण क्लान्तानि म्लानानि विलोचनोत्पलानि

यासां तास्तथोक्ताः। वल्लवीः गोपीः। 'गोपे गोपालगोसङ्ख्यगोधुगाभीरवल्लवाः' इत्यमरः। अभिप्रनृत्ताः नृत्यन्तीः, गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः। गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्तमानार्थत्वम्। वारयोषितो वेश्या इव । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः। सोऽर्जुनः, निरीक्षितुं द्रष्टुम् । ईक्षतेस्तुमुन् । नोपरराम न विरमति स्म । उपाच्च, विभाषाकर्मकादिति परस्मैपदम् । अत्र चतुश्श्लोक्यामुपमास्वभावोक्त्योस्संसृष्टिः ।

पपात पूर्वां जहतो विजिह्मतां वृषोपभुक्तान्तिकसस्यसम्पदः ।
रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान्पथः ।। १८ ।।

पपातेति । सोऽर्जुनः पूर्वां प्रावृषेण्यां विजिह्मतां वक्रतां जहतः त्यजतः। शरदि निष्पङ्कत्वेन समरेखयैव सुगमत्वादिति भावः । जहातेः शतृप्रत्ययः । वृषोपभुक्तान्तिकसस्यसम्पदः वृषभचर्वितप्रान्तसस्यसमृद्धीन् 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । सीमन्ता इव, सीमन्ताः चक्रपद्धतयः, सीमन्तवन्तः कृताः सीमन्तिताः। मत्वन्तात्तत्करोतीति णिचि, कर्मणि क्तः । णाविष्ठवद्भावान्मतुपो लुक् । रथाङ्गैश्चाक्रैः सीमन्तिताः सान्द्राः घनीभूताः कर्दमाः पङ्का येषु तान् । प्रसक्तसम्पातेन सन्ततसञ्चारेण पृथक्कृतान् पथो मार्गान् पपात जगामेति स्वभावोक्तिः ।

जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्मभिर्विविक्तभावेङ्गितभूषणैर्वृताः ।
भृशं ददर्शाश्रममण्डपोपमास्सपुष्पहासास्स निवेशवीरुधः ।। १९ ।।

जनैरिति । सोऽर्जुनः, उपग्रामं ग्रामेषु। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अनिन्द्यकर्मभिः अनिषिद्धवृत्तिभिः । वृत्तिश्चैकत्र कृष्यादिः अन्यत्र शिलोञ्छादिः। विविक्तान्येकाग्राणि, भावः अभिप्रायः इङ्गितं चेष्टा भूषणमलङ्कारश्च येषां तैः तथोक्तैः जनैर्वृताः अधिष्ठिता इत्यर्थः । अत एवाश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः । सपुष्पहासाः पुष्पविकाससहिताः। तेन सहेत्यादिना बहुव्रीहिः । निवेशवीरुधो गृहगुल्मिनीः । 'वीरुद्गुल्मिनि' इत्यमरः । भृशं सादरं ददर्श । उपमालङ्कारः ।

ततस्स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।
उवाच यक्षस्तमचोदितोऽपि गां, न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ।। २० ।।

तत इति । ततः सः पूर्वोक्तो यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य दर्शनीयां वर्णनीयां च विचार्येत्यर्थः । शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं सतृष्णदृष्टिम् । 'लोलश्चालसतृष्णयोः' इत्यमरः । तमर्जुनमचोदितोऽपि अपृष्टोऽपि, गां वाचमुवाच। तथाहि । इङ्गितज्ञो भावज्ञः । 'इङ्गितं हृद्गतो भावः' इति सज्जनः । अवसरे उक्तियोग्यकाले नावसीदति न वाचं यच्छति । 'नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्' इति निषेधस्त्वनाकाङ्क्षितोक्तिविषय इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः।

अव :- शरदं वर्णयन् प्रथममाशिषमाशास्ते –

इयं शिवाया नियतेरिवायतिः कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।
जयश्रियं पार्थ पृथूकरोतु ते शरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा ।। २१ ।।

इयमिति । हे पार्थ ! शिवायाः कल्याणकारिण्याः नियतेः शुभावहदैवस्य। 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । आयतिः फलदानकाल इव। जगतः क्रियाः कृष्यादिकर्माणि, फलैः लाभैः । 'लाभ निष्पत्तियोगेषु फले बीजेधने फलम्' इति वैजयन्ती । कृतार्थयन्ती सफलयन्ती प्रसन्नाम्बुः निर्मलोदका, अनम्बुवारिदा निर्जलमेघा । अनेन विशेषणद्वयेन द्यावापृथिव्योरानुकूल्यं सूचयति। इयं शरत् ते जयश्रियं पृथूकरोतु । आशीरर्थे लोट् ।

उपैति सस्यं परिणामरम्यता नदीरनौद्धत्यमपङ्कता महीम् ।
नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः ।। २२ ।।

उपैतीति । सस्यं व्रीह्यादिकम्, परिणामेन पाकेन या रम्यता सा उपैति । नदीरनौद्धत्यं गम्यरूपत्वमुपैति । महीम्भुवम् अपङ्कता निष्पङ्कत्वमुपैति । तथाहि । सम्प्रति नवैर्गणैः पूर्वोक्तैश्शरद्धर्मैस्संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रियः प्रावृड्लक्ष्म्याः सम्बन्धि, तद्विषयमित्यर्थः । प्रेम तिरोहितं निरस्तमित्यर्थः। गुणतन्त्राः प्रेमाणो न परिचयतन्त्रा इति भावः । वास्तवालङ्कारः[१] ।

१- नायमलङ्कारोऽलङ्कारशास्त्रे दृष्टः, स्वभावोक्तेरेव नामान्तरतया यथाकथञ्चिन्निर्वाह्यः ।

पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्रिणो धृतेन्द्रचापा न पयोदपङ्क्तयः ।
तथापि पुष्णाति नभश्श्रियं परां न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ।। २३ ।।

पतन्तीति । अस्मिन्नभसि, विशदाः पतत्रिणो बलाकाः न पतन्ति न प्रसरन्ति। धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयष्टा न पतन्ति । तथापि श्रीकारणाभावेऽपि, नभः परां श्रियं शोभां पुष्णाति धत्ते । तथाहि, रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु, आहार्यमारोप्यमाणं कृत्रिमं गुणं नापेक्षते । तत्स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः। अत्रार्थान्तरन्यासः।

विपाण्डुभिःम्लानतया पयोधरैश्च्युताऽचिराभागुणहेमदामभिः ।
इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूनां कृशता न राजते ।। २४ ।।

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्देन वर्षर्तुर्लक्ष्यते । स एव भर्ता तस्य अत्यये विरहे म्लानतया निर्जलतया दुर्बलतया च विपाण्डुभिः च्युतानि अचिराभा गुणा विद्युल्लता एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राऽभरणानि येभ्यस्तैः पयोधरैः अम्बुदैरेव पयोधरैः स्तनैरुपलक्षितानाम् । 'स्तनाम्भोदौ पयोधरौ' इति वैजयन्ती । दिश एव वध्वः तासामियं कृशता न राजत इति न, किन्तु, राजत एव, वियुक्तत्वात्। 'आर्तार्ते मुदते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा' इति स्मरणाच्चेति भावः । सामान्यतः प्रसक्तमराजनं कार्श्यस्यैकेन नञा अनूद्य, द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः - 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुट एव।

विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिस्वनं, गुणाः प्रियत्वेऽधिकृताः, न संस्तवः ।। २५ ।।

विहायेति । मदात्ययात् मदक्षयात्, अरक्तकण्ठस्य अश्राव्यस्वरस्य । कण्ठशब्देनात्र तद्भवः स्वरो लक्ष्यते । शिखण्डिनो मयूरस्य सम्बन्धिनि, उदिते उच्चैस्तरे रुते कूजिते वाञ्छां विहाय श्रुतिः श्रोत्रम् । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । उन्मदहंसनिस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजते । ननु अकाण्डे कथं परिचितपरिहारेणापरिचिते प्रीत्युदय इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति गुणा इति । प्रीणातीति प्रियः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । तस्य भावे प्रियत्वे प्रीतिकरत्वे,

गुणा आधिकृताः नियुक्ताः। संस्तवः परिचयः नाधिकृतः न समर्थ इत्यर्थः। प्रेमाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकम् , न परिचय इत्यर्थः ।

अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः ।
विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ।। २६ ।।

अमी इति । अमी पृथून्स्तम्बान् गुच्छान्बिभ्रतीति पृथुस्तम्बभृतः । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गतां गताः, शालयो व्रीहिविशेषाः । वप्राम्भसि केदारोदके । 'पुंनपुंसकयोर्वप्रं केदारं क्षेत्रम्' इत्यमरः। विकसतीति विकासि, विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितमसितोत्पलं नीलोत्पलं निघ्रातुमाघ्रातुमिव नमन्ति । निध्यातुमिवेतिपाठे द्रष्टुमित्यर्थः । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अत्र फलभरनिमित्तस्य नमनस्य निघ्राणफलकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति फलोत्प्रेक्षा ।

अव :- अथ चतुर्भिः कलापकमाह –

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।
पयस्स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं द्रुतं धनुष्खण्डमिवाहिविद्विषः ।। २७ ।।

मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनां पद्मलतानां त्विषा हरितवर्णेनेत्यर्थः । अनुरञ्जितं तद्वर्णतामापादितमित्यर्थः । तथा अम्भोजपलाशशोभया कमलदलकान्त्या आरुण्येनेत्यर्थः । विभिन्नं मिश्रितम्, तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलीकृतम् इत्थं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितम् अहिविद्विषः वृत्रशत्रोः। 'सर्पे वृत्रासुरेप्यहिः' इति वैजयन्ती । धनुष्खण्डमिव स्थितम् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । पयो वप्राम्भोऽपदिश्य व्याजीकृत्य धावतामित्यागामिना सम्बन्धः। अत्र धनुष्खण्डस्य द्रुतस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वादुत्प्रेक्षेयम्, नोपमा ।

विपाण्डु संव्यानमिवानिलोद्धतं निरुन्धतीस्सप्तपलाशजं रजः ।
अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषस्सपुष्पहासा वनराजियोषितः ।। २८ ।।

विपाण्डुवति । विपाण्डु शुभ्रम् । अनिलोद्धतमनिलोत्क्षिप्तम् । सप्त सप्त पलाशानि पर्णानि पर्वसु येषां ते वृक्षाः सप्तपलाशाः । क्वचित्सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदित्युक्तम्। तेषां पुष्पाणि सप्तपलाशानि। 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' इत्यमरः। फले लुगित्यणो लुक् । तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागः संव्यानमुत्तरीयमिव। 'संव्यान मुत्तरीयञ्च' इत्यमरः । निरुन्धतीर्निवारयन्तीः । प्रावृतवतीरिति यावत् । अनाविलानि अकलुषाणि उन्मीलितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षूंषीव यासां तास्तथोक्ताः । 'नीलस्त्वार्थगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि' इति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासा इव, तैस्सह वर्तन्त इति सपुष्पहासाः, वनराजयो योषित इव वनराजियोषितः। अपदिश्येत्यन्वयः । अत्र संव्यानमिवेत्युपमैवान्यत्रोपमितसमासे लिङ्गम् । यथा काचित्केनचित्कामुकेनाक्षिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धे तद्वदिति भावः ।

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् ।
ततान्तरं सान्तरवारिशीकरैः शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ।। २९ ।।

अदीपितमिति । वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना, अदीपितमप्रकाशितम् । विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिप्रतिघातकत्वात्तद्राहित्यं गुण इति भावः । सिताम्बुदानां छेदैः खण्डैः तिरोहितातपम् । न दृष्टिबाधो नाप्यातपबाध इति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बुकणैः, ततान्तरं व्याप्तमध्यं, सरोजवायुभिः शिवं रम्यम्, नभोवर्त्म च, अपदिश्य, इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

सितच्छदानामपदिश्य धावतां रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।
प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः परस्परालापमिवामला दिशः ।। ३० ।।

सितेति । अपदिश्य पूर्वश्लोकत्रयोक्तं पयःप्रभृतिकमुद्दिश्य धावताममीषां सितच्छदानां पतत्रिणां हंसानाम् । 'हंसास्तु श्वेतगरुतः' इत्यमरः । रुतैः शब्दैः ग्रथिताः दृब्धाः । 'ग्रथितं सन्दितं दृब्धम्' इत्यमरः । वारिदरोधनिर्गताः मेघोपरोधनिर्मुक्ताः, अत एव अमलाः प्रसन्नाः दिशः, परस्परालापमन्योन्यसम्भाषणं प्रकुर्वत इव । स्त्रियो हि रोधापगमे परस्परं सम्भाषन्ते । 'दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताः चिरादुच्छ्वसिता' इति हंसकूजितव्याजेन परस्परमालापं प्रकुर्वन्तीवेत्युत्पेक्षा ।

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाश्शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।
असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमूरुपायनानीव नयन्ति धेनवः ।। ३१।।

विहारेति । विहारभूमेः, अपररात्रगोचरादित्यर्थः । आगच्छन्त्या इति शेषः। अभिघोषमुत्सुकाः व्रजं प्रत्युत्कण्ठिताः। वत्सप्रेम्णेति भावः। 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः। च्युता त्वरया विघटिता यूथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धो यासां तास्तथोक्ताः। 'सजातीयैः कुलं यूथम्' इत्यमरः । अमूः धेनवः, असक्तमप्रतिबन्धं पयः क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति वत्सस्मरणात् प्रस्रवन्तीत्यर्थः। क्षरतेश्शतृप्रत्ययः । ऊधांसि आपीनानि । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । शरीरजेभ्योऽपत्येभ्यः उपायनानीव तोषकारकाणी-वेत्युत्प्रेक्षा । नयन्ति प्रापयन्ति। यथा लोके कुतश्चित् प्रवासादेत्य मातरः किञ्चित्खाद्यमानयन्ति, तद्वदिति भावः।

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी व्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी ।
द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसावुपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः ।। ३२ ।।

जगदिति । जगत्प्रसूतिः जगत्कारणम् । आज्यादिहविर्द्वारेणेति भावः । जगतामेकपावनी मुख्यशोधनी, व्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिकम् । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति द्वितीया । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाऽभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः। तनयैः वत्सैः उपेयुषी सङ्गता । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च - इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । उगितश्चेति ङीप् । असौ गवां समितिः संहतिः । मन्त्रैः ऋग्यजुस्सामभिः। 'मन्त्रो ऋगादि गुह्योक्तिः' इति वैजयन्ती । संहिता योजिता आहुतिरिव समग्रां द्युतिम्, उपैति । आहुतिरपि जगत्प्रसूतिः जगदेकपावनी च । 'अग्नौ प्राप्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते, आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' इति स्मरणादिति भावः ।

कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिस्वने ।
इदं जिघत्सामपहाय भूयसीं न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ।। ३३ ।।

कृतेति । जितबर्हिणध्वनौ केकानुसारिणीत्यर्थः । एतेन षड्जस्वरप्रायं गायन्तीति गम्यते । यथाह मातङ्गः - 'षड्जं मयूरो वदति' इति । गाः पान्तीति गोपाः। आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । तेषां भार्याः गोप्यः । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । ता एव जनः सुरक्तो मधुरकण्ठो यो गोपीजनो वल्लवीजनः, तस्य गीतनिस्स्वने

गाने, कृतावधानमेकाग्रचित्तम् । इदं पुरोवर्ति मृगीकदम्बकं, कर्तृ, भूयसीमतिमहतीं जिघत्साम् अत्तुमिच्छाम् अदेस्सन्नन्तादप्रत्ययः । लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः । अपहाय हित्वा सस्यं नाभ्येति नोपैति । गीतासक्त्या क्षुधामपि न गणयतीत्यर्थः ।

असावनास्थापरयाऽवधीरतस्सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।
उपैति शुष्यन्कलमस्सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ।। ३४ ।।

असाविति । शिरसा अग्रेण मूर्ध्ना च नमन्प्रणमन्नपि, अनास्थापरया अनादरपरया सरोरुहिण्या, अवधीरितः अवज्ञातः । अम्भसा सहचरभूतेनेति भावः । शुष्यन्, असौ कलमः शालिविशेषः । मनोभुवा तप्त इव कामार्त इव पाण्डुतामुपैति । अत्रानास्थापरयेति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः उत्तिष्ठमानायास्सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया सह भेदेप्यभेदलक्षणातिशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धं निर्वहन्ती मनोभुवा तप्त इवेत्युत्प्रेक्षा निर्वाहिकेत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युत्प्रेक्ष-योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अमी समुद्धूतसरोजरेणुना हृता हृतासारकणेन वायुना ।
उपागमे दुष्टारिता इवापदां गतिं न निष्टोतुमलं शिलीमुखाः ।। ३५ ।।

अमी इति । समुद्धूतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः । हृतासारकणेन उपात्ताम्बु-कणेनेति शैत्योक्तिः। 'धारासम्पात आसारः' इत्यमरः। वायुना हृताः आकृष्टाः, अमी शिलीमुखाः भृङ्गाः । आपदामुपागमे राजादिभयागमे दुष्टारिताः दुष्टकर्माणष्टोरादय इव । गम्यत इति गतिं गन्तव्यदेशम् । 'देशोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती । निष्टोतुं नालं न समर्थाः । एकत्र वायोस्सार्वत्रिकत्वादन्यत्र भयान्धत्वादिति भावः ।

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैश्शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती ।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला धनुश्श्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ।। ३६ ।।

मुखैरिति । विद्रुमभङ्गलोहितैः मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः कलमस्य शिखाः शाल्यग्राणि बिभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला विकसितशिरीषसवर्णेत्यर्थः । असौ शुकावलिः गोत्रभिदः इन्द्रस्य धनुषः श्रियमनुगच्छति अनुकरोति । नानावर्णत्वात् इन्द्रधनुरिव भातीत्युपमालङ्कारः ।

इति कथयति तत्र नातिदूरादथ ददृशे पिहितोष्णरश्मिबिम्बः ।
विगलितजलभारशुक्लभासां निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ।। ३७ ।।

इतीति। अथ तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते यक्षे इतीत्थं कथयति सति, नातिदूरात् अनतिदूरात्, ईषद्दूर इत्यर्थः। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । पिहितोष्णरश्मिबिम्बः तिरोहितार्कमण्डल इत्यौन्नत्योक्तिः । नगाधिराजो हिमाद्रिः विगलितो जलभारो येभ्यस्ते तथोक्ताः, अत एव शुक्लभासः । द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेषणसमासः। तेषां विगलितजलभारशुक्लभासां शुभ्राणाम् अम्बुमुचां निचय इव मेघबृन्दमिव ददृशे दृष्टः ।

तमतनुवनराजिश्यामितोपत्यकान्तं
नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः।
व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मी-
मसितमधरवासो बिभ्रतस्सीरपाणेः ।। ३८ ।।

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने शरद्वर्णनोनाम चतुर्थस्सर्गः ।

तमिति । जिष्णुरर्जुनः, अतनुभिर्महतीभिः वनराजिभिः श्यामिताश्श्यामलाः, उपत्यकान्ता आसन्नभूप्रदेशाः यस्य तं तथोक्तम् । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः इति त्यकन्प्रत्ययः। उपरि हिमानीभिः हिमसङ्घातैः गौरं शुभ्रं तं नगं हिमाद्रिमासाद्य, व्यपगतो निवृत्तो मदरागो यस्य तस्य। असितं नीलम् अधरं वासः अन्तरीयं बिभ्रतो धृतवतः सीरं हलं पाणौ यस्य तस्य सीरपाणेः हलायुधस्य । 'हलायुधः नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली, सङ्कर्षणस्सीरपाणिः' इत्यमरः । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्याः परनिपातः । लक्ष्मीं शोभामनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः। सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्यते तत् स्मरणमिति विद्याधरः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण महामहोपाध्याय कोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयमहाकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः समाप्तः।

महाकवि भारविविरचितम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्

घण्टापथव्याख्योपेतम्

पञ्चमस्सर्गः

अव :- अथ हिमवद्वर्णनमारभते । तत्र पञ्चदशभिः श्लोकैः कुलकमाह –

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचल मुच्छ्रितं समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ।। १ ।।

अथेति । अथानन्तरं, सोऽर्जुनः, मेरुमहीभृतो हेमाद्रेः, जयाय नु जयार्थं वा । नु शब्दोऽत्र वितर्के । 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः । रभसो वेगः । 'रभसो हर्षवेगयोः' इति वैजयन्ती । तद्वत्या रभसया तीव्रया, आतीवोत्कटयेति यावत् । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । दिगन्तानां दिदृक्षया नु द्रष्टुमिच्छया वा, नभोन्तरिक्षं विलङ्घयितुमतिक्रमितुं वा, समुदितं समुत्पतितमिव स्थितमित्यर्थः । कुतः, उच्छ्रितम् उन्नतं हिमस्याचलं हिमाचलमभिययौ । अत्रानिर्धारिताऽनेकफलविशिष्टा औन्नत्यगुणनिमित्ता उदितादि क्रियोत्प्रेक्षा, सा च व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमानेति सङ्क्षेपः, द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ इति लक्षणात् ।

तपनमण्डलदीपितमेकतस्सततनैशतमोवृतमन्यतः ।
हसितभिन्नतमिस्रचयं पुरश्शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ।। २ ।।

तपनेति । पुनः, एकतः एकस्मिन्भागे । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तपनमण्डलेन सूर्यमण्डलेन प्रकाशितम्, अन्यतः अन्यस्मिन्भागे सततेन निबिडेन नैशेन निशिभवेन तमसा अन्धकारेण वृतम्, एकत्राह्ना रात्र्या चान्यत्र सङ्गतमित्यर्थः । अत एव पुरः अग्रे हसितेन अट्टहासेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्ततमस्स्तोमम्, तथा गजचर्मणा अनुगतं पश्चाद्व्याप्तम् । पश्चात्सादृश्ययोरनु इत्यमरः । शिवमिव स्थितं, तपनतेजः प्रसारोप्यस्य कोण एव कुत्रचित्परिसमाप्यत इति महत्त्वात् अतिशयोक्तिः ।

क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।
प्रथयितुं विभुतामभिनिर्मितं प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ।। ३ ।।

क्षितीति । परस्परे अन्योन्ये । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः इति वक्तव्यात् परशब्दस्य द्विर्भावः, समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत् तदा पूर्वपदस्थस्येति वक्तव्यात्प्रथमैकवचनं, कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वम्, बहुवचनं चान्योन्यशब्दवत्। यथाह माघः - 'अन्योन्येषाम्पुष्करैरामृशन्त' इति । अदृष्टाः परस्परे यैस्ते अदृष्टपरस्पराः तैः । क्षितौ न केवलम्, सुरलोके च निवसन्तीति तैस्तथोक्तैः । भूर्भुवस्स्वलोकवासिभिरित्यर्थः । निकेतं कृतास्पदम् अत एव शम्भुना विभुतां स्वसामर्थ्यं प्रथयितुं प्रकटीकर्तुम् अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिकृतिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । प्रतिकृतिरर्चा पुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्, इत्यमरः । त्रैलोक्यश्लाघ्योऽयमपरिच्छेद्यष्टोति भावः।

भुजगराजसितेन नभश्श्रिता कनकराजिविराजितसानुना ।
समुदितं निचयेन तटित्त्वतीं लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ।। ४ ।।

भुजगराजेति । पुनष्टा, भुजगराजसितेन शेषाहिधवलेन नभश्श्रिता गगन स्पृशा, कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिताः सानवो यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव तटित्वतीं शरदम्बुदसंहतिं लघयता लघूकुर्वता, तत्तुल्येन इत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः। निचयेन शिखरेण । 'निचयश्शिखरे सङ्घः' इति शब्दार्णवे । समुदितं समुन्नतम् ।

मणिमयूखचयांशुकभासुरास्सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः ।
दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः पुर इवोदितपुष्पवना भुवः ।। ५ ।।

मणीति । पुनष्टा, मणिमयूखचयाः अंशुकानि । पताका इव तैः भासनशीलाः। सुरवधूभिः परिभुक्तालताः गृहा इव यासु तास्तथोक्ताः । उच्चानि उन्नतानि शिलान्तराणि शिलामध्यानि गोपुराणि पुरद्वाराणीव यासु तास्तथोक्ताः, उदितानि ऊर्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु तास्तथोक्ताः, अत एव पुर इव नगराणीव स्थिताः । भुवः भूमीः दधतं बिभ्रतम्, पुरोऽपि पताकवत्योः वधूपरिभुक्त गृहाः उच्चगोपुराः उदितपुष्पवनाष्टा भवन्ति ।

अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिर्विरहितैरचिरद्युतितेजसा ।

उदितपक्षमिवारतनिस्स्वनैः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ।। ६ ।।

अविरतेति । पुनः, अविरतम् अविच्छिन्नम् उज्झितवारयः मुक्तजलाः अवृष्टिमन्त इत्यर्थः । अत एव विपाण्डवष्टा तैः, अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः, अतो हिमवत्पक्षत्वं सम्भवतीति भावः। अचिरद्युतितेजसा विद्युत्प्रभया विरहितैः, आरतनिस्स्वनैः प्रशान्तगर्जितैष्टा अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः महाकटकसङ्गिभिः । 'कटकोऽस्त्रीनितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । अम्बुदैः मेघैः, उदितपक्षं सञ्जातपक्षमिवस्थितम्, प्राक्छिन्नपक्षस्यापि हिमाद्रेः धवलाम्बुदसम्बन्धात्पुनः पक्षोत्थानमुत्प्रेक्ष्यते ।

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैस्समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ।। ७ ।।

दधतमिति । पुनः, आकरः खनिरेषामस्ति योनित्वेनेत्याकरिभिः आकरजनितैः, 'खनिः स्त्रियामाकरस्स्यात्' इत्यमरः । करिभिः गजैः कर्तृभिः, क्षतैः रुग्णैः समवतारेषु तीर्थेषु समैः अनिम्नोन्नतैः असमैरसदृशैः अनुपमैरित्यर्थः । तटैरुपलक्षिताः तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः । अत एव विविधेभ्यः कामेभ्यः पानावगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः अनुकूलाः। चतुर्थी तदर्थेत्यादिना समासः । स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि यासु ताः । जवनाः वेगयुक्ताः । जुचङ्क्रम्येत्यादिना युच्, नदीः दधतम् । यमकं वृत्त्यनुप्रासभेदत्वात्स्वयमेवालङ्कारः, (अर्थालङ्कारस्त्वभ्युच्चयः, यमकादिस्तु न तथा) तस्यातिदुष्करत्वाद्रसपोषोऽपि नाद्रियते, तदुक्तम्– प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्हि मृग्यत इति ।

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम् ।
विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचिन्निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ।। ८ ।।

नवेति । पुनष्टा, नवानि विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसुमानि तान्युडुपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विष इव त्विषो येषां तेषाम्, 'उडुपुष्पं जपा पुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका' इति वाग्भटः । द्युतिमतां महाश्मनां माणिक्यानां पद्मरागाणामित्यर्थः। विशेषणसामर्थ्यात्, निकरेण समूहेन हेतुना क्वचित् निचितास्सङ्घटिताः काञ्चनभित्तयो

येषु तेषु सानुषु विहिताः सान्ध्यास्सन्ध्यायां भवा मयूखा यस्मिन् तमिव स्थितम्। काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरादुदितसन्ध्यारागमिव भातीत्युत्प्रेक्षा ।

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।
लघुतुषारतुषारजलश्च्युतं धृतसदानसदाननदन्तिनम् ।। ९ ।।

पृथ्विति । पुनश्च, पृथुभिः कदम्बकदम्बकैः नीपकुसुमसमूहैः राजितम् । 'कदम्बमाहुस्सिद्धार्थे नीपे च निकुरुम्बके' इत्युभयत्रापि विश्वः । ग्रथितमालैः बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिञ्छवनैः आकुलम् आकीर्णम् । 'कालस्कन्धस्तमालस्स्यात्तापिञ्छ' इत्यमरः । लघुतुषारं सूक्ष्मशीकरं यत्तुषारजलं हिमोदकं तत् श्च्योतति वर्षतीति तथोक्तम् । तुषारौ हिमशीकरौ इति शाश्वतः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् । सदानाः समदाः सदाननाश्शोभनाननाश्च ये दन्तिनस्ते, धृता येन तं धृतसदानसदाननदन्तिनम् ।

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयानपलताभवना न दरीभुवः ।
विपुलिनाम्बुरुहानसरिद्वधूरकुसुमान्दधतं न महीरुहः ।। १० ।।

रहितेति । पुनश्च, रहितरत्नचयान् रहितः परित्यक्तो रत्नचयोयैस्तान् रत्नराशिरहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न दधतम् । अपलताभवनाः गृहरहिताः, दरीभुवः गुहाप्रदेशान् न दधतम् । 'दरीतु कन्दरो वास्त्री देवखातबिले गुहा' इत्यमरः । विगतानि पुलिनान्यम्बुरुहाणि च याभ्यः तान्, सरितोवध्व इव ताः सरिद्वधूः न दधतम् । अत्र सरितां वध्वौपम्यात् पुलिनाम्बु रुहाणां जघनवदनौपम्यं गम्यते । अकुसुमान् महीरुहो वृक्षान् न दधतम् । किन्तु रत्नादि सम्पन्नानेव शिलोच्चयादीन् दधतमित्यर्थः । महाविभाषाया नात्र नञस्समासः ।

व्यधितसिन्धुमनीरशनैश्शनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ।। ११ ।।

व्यधितेति । पुनश्च, अनीरशनैः अनिर्मेखलैः, सरशनैरित्यर्थः । घनै र्निबिडैः अमरलोकवधूजघनैः शनैः मन्दं मन्दं व्यधितसिन्धुं क्षोभितनदीकम् । अयमपरस्स्वर्ग

इति भावः । ये रम्याः लताश्च वकुलाः केसराश्च ते दयिताः प्रियाः येषां तैः तथोक्तैः । 'विशारदो मद्यगन्धो वकुलस्सच केसरः' इति वैजयन्ती । फणभृतां सर्पाणां कुलैः अभितस्ततं व्याप्तम्, तथा विततं विस्तृतम्, यद्वा विभिः पक्षिभिः ततम् ।

ससुरचापमनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।
अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं ध्वनितसूचितमुम्बुमुचाञ्चयम् ।। १२ ।।

ससुरेति । पुनः, अनेकविचित्रा मणीनां प्रभा येषां तैस्तथोक्तैः, हिमेन पाण्डुभिश्शिखरैः, ससुरचापं सेन्द्रचापम्, अपपयाः निर्जिलः अत एव विशदश्च तम् अपपयोविशदम्, अविचलं दैवात् निश्चलञ्च, अतश्शिखरशङ्कास्पदीभूतमित्यर्थः। किन्तु ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितम् अम्बुमुचां मेघानां चयं समूहम् उपबिभ्रतम्। अत्र कविकल्पितसादृश्यात् शिखरमेघसन्देहे मेघनिश्चयान्निश्चयोत्तरः सन्देहालङ्कारः।

विकचवारिरुहं दधतं सरस्सकलहंसगणं शुचि माननम् ।
शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया सकलहं सगणं शुचिमानसम् ।। १३ ।।

विकचेति । पुनश्च, विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दमित्यर्थः । वृत्तिसामर्थ्यात्, कलहंसानां गणैस्सह वर्तत इति सकलहंसगणम् । 'कादम्बः कलहंसस्स्यात्' इत्यमरः । यद्वा, सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । शुचि नित्यनिर्मलं मानसं मानसाख्यं सरः दधतम् । किञ्च, कृतेर्ष्यया कुतश्चिन्निमित्तात्कुपितयेत्यर्थः । अगात्मजया पार्वत्या सह सकलहं सविवादम् । सगणं सप्रमथम् । 'गणाः प्रमथसङ्घौघाः' इति वैजयन्ती । शुचिमानसम् अविद्यानिर्मुक्तचित्तम् । यद्वा, शुचिरग्निः तस्मिन् मानसं रेतो यस्य तं शुचिमानसम् । 'मानसन्तु विनिर्दिष्टं मनोरेतस्सरस्सु च' इति विश्वः । शिवञ्च दधतम् । एतेन सकलशैलवैलक्षण्यमस्योक्तम् ।

ग्रहविमानगणानभितो दिवं ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना ।
मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षपं त्रिपुरादाहमुमापतिसेविनः ।। १४ ।।

ग्रहेति । दिवमभितो दिवोभिमुखम् । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया ।

ग्रहाः चन्द्रादयः विमानानि देवयानानि च । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । तेषां गणान् ज्वलयता प्रदीपयता । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ओषधिजेन तृणविशेषजन्येन कृशानुना वह्निना अनुक्षपं प्रतिनिशम् । वीप्सायामव्ययीभावः । उमापतिसेविनः प्रमथादीन्। गतिबुद्धीत्यादीना द्विकर्मकत्वम् । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्त्रीलिङ्गता प्रतिषेधः। तस्य दाहं त्रिपुरदाहं मुहुरनुस्मरयन्तं नन्वधीगर्थेत्यादिना दाहमित्यत्र षष्ठी किं न स्यात् । तस्याश्शेषार्थे विधानात्, शेषत्वस्य चाविवक्षितत्वादिति । अत्र कविसम्मतसादृश्यात् स्मृतिरिति स्मरणालङ्कारः ।

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितैरुपलरोधविवर्तिभिरम्बुभिः ।
दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम् ।। १५ ।।

वितते‍ति । विततशीकरराशिभिः विस्तृतशीकरपुञ्जैः उच्छ्रितैरुत्पतितैः कृतः, उपलरोधेन विवर्तिभिः प्रत्यावृत्तैः अम्बुभिः, हेतुभिः । धृतसितव्यजनामिव गृहीतधवलचामरामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । उन्नतसानुषु समुद्धतां वहन्तीं (आहतां) जाह्नवीं गङ्गां दधतम् ।

अनुचरेण धनाधिपतेरथो नगविलोकनविस्मितमानसः ।
स जगदे वचनं प्रियमादरान्मुखरतावसरे हि विराजते ।। १६ ।।

अनुचरणेति । अथो अनन्तरम् । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरः । धनाधिपतेः कुबेरस्य अनुचरेण यक्षेण, नगविलोकनेन विस्मितमानसः सोऽर्जनः आदरात् प्रियं वचनं जगदे गदितः । गदितेर्ब्रुवत्यर्थस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । अपृष्टपरिभाषणदोषमर्थान्तरन्यासेन परिहरति । मुखरतेति । मुखरता वाचालत्वम्, आपृष्टपरिभाषितेति यावत् । अवसरे श्रोतुराकांक्षासमये विराजिते हि । अकांक्षितमपृष्टोऽपि ब्रूयादिति भावः ।

अलमेष विलोकितः प्रजानां सहसा संहतिमंहसां विहन्तुम् ।
घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन् हिमगौरैरचलाधिपश्शिरोभिः ।। १७ ।।

अलमिति । हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म आकाशम् । सहस्रधा कुर्वन् विपाटयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽचलाधिपो हिमवान्, विलोकितो दृष्टमात्र एव प्रजानामंहसां संहतिं पापसङ्घातम्, सहसा सद्यः, विहन्तुम् अलं समर्थः । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेष्विति तुमुन् प्रत्ययः । अन्यथा च व्याख्यायते । अचलाधिपो राजा च । 'भूर्भूमि रचलानन्ता' इत्यमरः । हिमगौरैर्विमलैः शिरोभिस्सैन्यैः, 'मूर्ध्निसैन्याग्रभागे च प्रधाने च शिरः स्मृतम्' इत्यजयः । घनवर्त्म अरिसैन्यम् । 'गगने घनवर्त्म स्या दकूपारारिसैन्ययोः' इति कुमुदारके । सहस्रधा कुर्वन् दृष्ट मात्र एव जनानामंहसां सङ्घातं सद्यो नाशयितुम् अलं समर्थः । यथाह मनुः । 'नरेन्द्रास्सत्रिणो गङ्गा सूर्याचन्द्रमसौ शिखी, दृष्ट मात्राः पुनन्त्येते किं पुनः परिसेविताः' इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ।

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैस्सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ।। १८ ।।

इहेति । इहास्मिन् पर्वते, सुतरं न भवतीत्यसुतरं दुस्तरमित्यर्थः । तरतेः खल् प्रत्ययः । अन्तरं मध्यभागम्, पुरुषे तु अन्तरं तत्त्वम्, दुरधिगमैः दुरारोहैः, अन्यत्र दुर्ग्रहैरागमैर्वृक्षैः, अन्यत्र पुराणादिभिः । 'पुराणेऽप्यागमो वृक्षे' इति रुद्रटः । किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति । न तु कदाचित् प्रत्यक्षेणापि निश्शेषं वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः । किन्तु अतिविपिनम् अतिगहनम्, दिग्व्यापिनम् उभयत्रापि समम् । अमुं गिरिं, परं पुरुषं परमात्मानमिव, परं केवलम् । 'परमव्ययमिच्छन्ति केवल' इति विश्वः । पद्मयोनिः ब्रह्मैव वेद वेत्ति, नान्य इत्यर्थः । विदो लटो वेति णलादेशः । अत्रोपमायमकयोः संसृष्टिः । क्षमावृत्तम् । 'तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा' इति लक्षणात्।

रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।
नयति सन्ततमुत्सुकतामयं धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ।। १९ ।।

रुचितेति । अयं गिरिः रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां ते । तथा भूता लतागृहा येषु तैः तथोक्तैः, उपलसज्जलजै विराजमानकमलैः जलराशिभिः सरोभिः

करणैः । उपकान्तं कान्तसमीपे धृतिमतीः धैर्यवतीरपि समीपस्थानपि प्रियान् अगणयन्तीः मानिनीरित्यर्थः । स्त्रियः सततम् उत्सुकतां नयति तासां मानग्रन्थिं शिथिलयतीत्यर्थः। अथवा उपकान्तं धृतमतीः तुष्टमतीरपि सुरततृप्ता अपि । पुनरप्युत्सुकतां नयतीत्यर्थः। उभयत्राप्युद्दीपकत्वातिशयोक्तिः । वृत्तमुक्तम् ।

सुलभैस्सदा नयवताऽयवता निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
अमुना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता समतीत्य भाति जगती जगती ।। २० ।।

सुलभैरिति । नयवता नीतिमता । अयवता भाग्यवता च पुंसा सदा सुलभैः सुखेन प्राप्यैः । नान्यैरित्यर्थः 'अयश्शुभावहो विधिः' इत्यमरः । निधीनां महापद्मादीनां गुह्यकानाञ्च अधिपं कुबेरं रमयन्तीति तथोक्तैः । कर्मण्यण् । परमैरुत्कृष्टैः धनैः मणिमुक्तादिभिः करणैः अमुना क्षितिभृता गिरिणा, अतिभृता पूर्णा सती । अथवा अत्यन्तपोषिता सती । भृञ् धारणपोषणयोः इति धातुः । जगती मही, जगती स्वर्गपाताल्लोकौ, समतीत्य अतिक्रम्य भाति । अमानुषैरपि दुर्लभास्सम्पदोऽत्र सम्भवन्तीति भावः । अत्र धनातिभृतेति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम्। तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ।

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोस्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् ।
अधिवसति सदा यदेनं जनैरविदितविभवो भवानीपतिः ।। २१ ।।

अखिलमिति । अमुष्य गौरीगुरोः, हिमवतः, इदमखिलं त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनमपि । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेति समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तुलां साम्यं नैति न गच्छतीति मन्ये जानामि, यद्यतो जनैरविदितविभवः अज्ञातमहिमा भवानीपतिः शिवः । सदा एनं गिरिमधिवसति । अस्मिन्निवसतीत्यर्थः। उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् अतोऽयं धर्मक्षेत्रमिति भावः । प्रभावृत्तम् । स्वरशरविरति र्न नौ रौ प्रभा इति लक्षणात् ।

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।
आगमादिव तमोपहादितस्सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ।। २२ ।।

वीतेति । वीते निवृत्ते जन्मजरसौ यस्य तद्वीतजन्मजरसं तस्य । जरायाजरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः, अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात्परत्वे न स्यादेशबाधकत्वाच्च। तथाहि । टाङसिङसामिनात्स्या इति स्यादेशबाधनात् । परत्वाज्जरसा देशं बभाषे भाष्यकृत्स्वयम्, सूत्रकारमते यत्तुज्ञापकात्परबाधनम् । भवेत्तदपि टाङस्योर्न पुनर्ङसि सम्भवेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्वबाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तत्स्यात्स्यादेशबाधनात्, ज्ञापकञ्चात्र टाङस्यो र्यावादेशाविनादिति । इकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्तु तौ विना । एत्वे सवर्णदीर्घे च रूपसिद्धिर्भवेद्यतः । व्यर्थसूत्राक्षरत्यागात् भङ्क्त्वैतज्ज्ञापकं फणी । स्वातन्त्र्याज्जरसादेशं जगौ पूर्वस्य बाधनात् । समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकैय्यटयोः स्फुटः । एवञ्च सति यदत्र जरसमितिकेषाञ्चित्पाठान्तरकल्पनं तदज्ञानविलसितमेव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परमुत्कृष्टं शुचि निष्कलङ्कम्, पद्यत इतिपदं स्थानं, तादात्म्यलक्षणं मुक्तिमित्यर्थः । उपेतुं प्राप्तुमिच्छतां मुमुक्षूणाम्, आगमात् शास्त्रादिव तमोऽपहन्तीति, तस्मात् तमोपहादविद्यानिवर्तकात्, अपे क्लेशतमोसोरिति डप्रत्ययः । इतः अस्माद्गिरेः भवं छिन्दन्तीति भवच्छिदः, संसारनिवर्तकाः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, मतयः तत्त्वज्ञानानि सम्भवन्ति क्षेत्रविशेषस्यापि ज्ञानोपायत्वादित्याशयः, न केवलमयं भोगभूमिः किन्तु मुक्तिक्षेत्रमपीति तात्पर्यम् । रथोद्धतावृत्तम्। रान्नराविह रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ।

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा
रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।
पीडाभाजः कुसुमचितास्साशंसं
शंसन्त्यस्मिन् सुरतविशेषं शय्याः ।। २३ ।।

दिव्येति । अस्मिन् गिरौ चरणलाक्षारागैः पादालक्तकरसैस्सहवर्तन्त इति तथोक्ताः। धेनुकपुरुषायितादि बन्धेषु शय्यायां स्त्रीपादतलस्पर्शात् तद्रागाङ्किताः इत्यर्थः, निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणामथोमुखत्वाद्भ्रष्टाः । पुष्पापीडाः कुसुमशेखराः यासु ताः तथोक्ताः। 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमरः । पीडाभाजो विमर्दभाजः

भङ्गिमत्यः इत्यर्थः। भ्रामरप्रेङ्खोलितादौ सर्वतः कटिपरिभ्रमणसम्भवादिति भावः । कुसुमैष्ठिताः व्याप्ताः कुसुमचिताः । इभमार्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातल-स्पर्शित्वात् मार्दवाय कुसुमास्तृता इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः शेरते आस्विति शय्याः तल्पानि । संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यप् । रागायाते रागोद्रेके सति, यस्साशंसः-सतृष्णःसुरतविशेषः तं, जातावेकवचनम् । सुरतविशेषानित्यर्थः। शंसन्ति सूचयन्ति विवृण्वन्तीत्यर्थः। अत्र लाक्षारागादि पदार्थानां सुरतविशेषशंसनं प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते । जलधरमालावृत्तम्, तल्लक्षणन्तु । अब्ध्यङ्गैस्स्याज्जलधरमाला म्भौस्मौ इति ।

धेनुकादिबन्धलक्षणन्तु रतिरहस्ये– ‘न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये । स्वेच्छया भ्रमति वल्लभेऽपि या योषिदाचरति वल्लभायितम् । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः, स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्वरः । चक्रवद् भ्रमति कुञ्चितत्रिका भ्रामरन्तु जघने समुद्गते । सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि प्रेङ्खपूर्वमिद-मुक्तमारतम्, भूगतस्तनयुगास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम् । क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिवदैभमुच्यते-’इति ‘प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पृशि मुखोरसि । उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारकरणं विदुरिति’ ग्रन्थान्तरे ।

गुणसम्पदा समधिगम्य परं महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ विरमन्ति न ज्वलितुमोषधयः ।। २४ ।।

गुणेति । जगतां महिते जगद्भिः पूज्यमाने । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी । अत्र हिमवति, ओषधयः तृणज्योतींषि, नयशालिन्यधिपतौ नीतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पद इव, गुणसम्पदा क्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सन्ध्यादिगुण-सम्पत्त्या । परं महिमानम्, उभयत्राप्यार्तिप्रशमनादिसामर्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुं प्रकाशितुं न विरमन्ति । अविरतं ज्वलन्तीत्यर्थः । अन्यत्र रात्रावेवेति भावः । प्रमिताक्षरावृत्तम्। प्रमिताक्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात् ।

कुररीगणः कृतरवस्तरवः कुसुमानतास्सकमलं कमलम् ।

इह सिन्धवष्टा वरणावरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः ।। २५ ।।

कुररीति । इहाद्रौ, कुररीगणः उत्क्रोशसङ्घः । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । कृतरवः कृतारवः, तरवः कुसुमैः आनताः, कमलं जलं सकमलं सपद्मम् । 'कमलं जलपद्मयोः' इति विश्वः । अथवा कं जलमलमत्यन्तं सकमलं सपद्मं वर्तते । किञ्च, सिन्धवः नद्यः, वरणाः वरणद्रुमाः आवरणम् आच्छादनं, यासां ता स्तथोक्ताः । वरणे वरणस्सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः इत्यमरः । सनलदाः सोशीराः । 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः । अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्ति शमयन्तीत्यनलदा सनलदाश्च ता अनलदाश्च सनलदानलदाः । सिन्धवष्टा, करिणां मुदे भवन्तीति शेषः । न कुत्राप्युक्तवैपरीत्यमिति भावः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ।

सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धै-
रामोदं मदजलसेकजं दधानः ।
एतस्मिन्मदयति कोकिलानकाले
लीनालिस्सुरकरिणां कपोलकाषः ।। २६ ।।

सादृश्यमिति । एतस्मिन्नद्रौ अपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यं गतं फुल्लाम्रपुष्पसदृशम्, मदजलसेकजम्, आमोदं परिमलं दधानो बिभ्राणः । अत एव लीनालिः संसक्तभृङ्गः, सुरकरिणाम् । कष्यतेऽत्रेति काषः कपोलानां काषः कषणस्थानं, द्रुमस्कन्धादि । अकाले वसन्तातिरिक्ते कालेऽपि कोकिलन् पिकान् मदयति मदयुक्तान् करोति । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः । अत्र वसन्तरूपकारणाभावेऽपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः । तदुक्तम् । कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिस्याद्विभावनेति । सा च चूतगन्धैस्सादृश्यं गतमित्युपमया आमोदं दधान इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते । किञ्च, कोकिलानां मदगन्धे चूतगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । प्रहर्षिणीवृत्तम् । म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति लक्षणात् ।

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।
मता फणवतो वतो रसपरा परास्तवसुधा सुधाऽधिवसति ।। २७ ।।

सनाकेति । पुनष्टा । सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरम् ।

सुनिनदैः श्रव्यघोषैः नदैः पुम्प्रवाहैः वृतममुं गिरिम् । अमुष्मिन् गिरावित्यर्थः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् । अवतः अधोलोकरक्षकस्य फणवतो नागराजस्य मता इष्टा । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । तद्योगात् क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी । रसेन स्वादेन परा उत्कृष्टा, परास्तवसुधा त्यक्तभूलोका सुधा अमृतं चिरं अधिवसति । अतोन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नास्तीत्यर्थः । मेरुप्रतिभटोऽयं गिरिरिति भावः । अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतमेरुप्रतीतेस्समासोक्तिरलङ्कारः । स च यमकेन संसृज्यते । जलोद्धतगतिवृत्तम् । 'रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः', इति लक्षणात् ।

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः
शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।
अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः
स्मर्तुं दिशन्ति न दिवस्सुरसुन्दरीभ्यः ।। २८ ।।

श्रीमदिति । अस्मिन्नद्रौ श्रीमत्समृद्धिमत् लता एव भवनम्, ओषधयः तृणज्योतींष्येव प्रदीपाः समानगुणत्वात् । नवानि हरिचन्दनपल्लवानि सुरतरुकिसलयान्येव शय्याः । 'हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादपे' इति विश्वः । रतिश्रमनुदः सुरतश्रमहारिणः, सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । दिवो दिवम् । अधीगर्थेत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मर्तुं ध्यातुं न दिशन्ति विस्मारयन्तीत्यर्थः । स्वर्गादप्यतिरिच्यतेऽसाविति भावः । अत्र पूर्वार्धे रूपकत्रयं स्फुटमेव । वसन्ततिलकावृत्तम् । उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग इति लक्षणात् ।

ईशार्थमम्भसि चिराय तपश्चरन्त्या
यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।
आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्या-
श्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ।। २९ ।।

ईशार्थमिति । ईशाय ईशार्थं यथातथेति क्रियाविशेषणं ईश्वरप्राप्त्यर्थम् । आर्थेन सह नित्यसमासस्सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । चिराय चिरम् अम्भसि तपश्चरन्त्याः, अत एव यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः जलजन्तुविघट्टनचलितेक्षणायाः

तपसोऽप्यधिकं दृष्ट्यैव विलोभयन्त्या इति भावः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । भवान्याः भवपत्न्याः । प्रयोगकालापेक्षोऽयं निर्देशः । इन्द्रवरुणभवेत्यादिना ङीष् आनुगागमष्टा। करैकदेशस्यापि करत्वादग्रञ्चासौ करश्चेति समानाधिकरणसमासः । अत एव वामनः । 'हस्ताग्राऽग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' इति । तमग्रकरं भवश्शिवष्टयोतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना स्रवत्स्वेदाङ्गुलिनेति सात्त्विकोदयोक्तिः । करेण, अत्र गिरौ, आलम्बत गृहीतवान्, अत्राद्भुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवदभिधानात् भाविकालङ्कारः । अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते, अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतमिति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे ।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ।। ३० ।।

येनेति । देवाश्चासुराश्च तैर्देवासुरैः । येषाञ्च विरोधश्शाश्वतिक इति नैकवद्भावः, यतस्तेषां विरोधः कार्यत एव, न गोव्याघ्रादिवच्छाश्वतिक इत्याहुः । येन मन्दराद्रिणा मन्थदण्डीकृतेनेति भावः । अपविद्धसलिलः अपक्षिप्तजलः अत एव स्फुटं नागसद्म पातालं यस्मिन् सोऽम्बुधिरमृतं ममन्थे मथितः । मथ्नातेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । अहिपतेः, मन्थगुणीकृतवासुकेरित्यर्थः, 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकम्' इति भारतवचनात् । व्यावर्तनैः वेष्टनैः आहिताङ्कः कृतचिह्नः, सोऽयं मन्दराद्रिः खम् आकाशं व्यालिखन्निव विपाटयन्निव विभाति । विचित्रमणिप्रभाभिः चित्रं कुर्वन्निवेति द्योत्यते । अत्रौन्नत्यानुपादानेनैव खलेखनोत्प्रेक्षणादनुपात्तगुणनिमित्त क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ।

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रै-
रानीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी
मध्येऽप्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ।। ३१ ।।

नीतेति । इहाद्रौ अशिशिररश्मेरुष्णांशोः उस्रैर्मयूखैस्सङ्क्रान्तैरिति भावः । उच्छ्रायं नीता विस्तारितेत्यर्थः तथा आनीलाभैरसितप्रभैः रत्नैरिन्द्रनीलैर्विरचितपरभागा तत्सन्निधानाल्लब्धोत्कर्षेत्यर्थः । हंस इव श्येनी श्वेतवर्णा । 'विशदश्वेतपाण्डराः' इत्यमरः। वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः इति श्येतशब्दात् ङीष् । तकारस्य च नकारः । स्फटिकानां रजतानां च भित्तयः तासां छाया कान्तिः । अह्नो मध्ये मध्याह्नेऽपि मुहुः ज्योत्स्नाशङ्कां वितरति । ज्योत्स्नाभ्रमं जनयतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः ।

दधत इव विलासशालिनृत्तं मृदुपतता पवनेन कम्पितानि ।
इह ललितविलासिनीजनभ्रूगतिकुटिलेषु पयस्सु पङ्कजानि ।। ३२ ।।

दधत इति । इहाद्रौ मृदुपतता मन्दं वहता पवनेन कम्पितानि पङ्कजानि । ललितविलासिनीजनस्य, भ्रूगतिवत्कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेष्वित्यर्थः । पयस्सु विलासशालि नृत्तं दधत इव । सविलासं नृत्यन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रावृत्तम् । (नृत्यमिति पाठान्तरम् ।)

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील-
माबद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ।। ३३ ।।

अस्मिन्निति । अस्मिन्नद्रौ, पिनाकभृता शिवेन । अधीरविलोचनायाः चकितदृष्टेः, उरगदर्शनादिति भावः । ईश्वरायाः गौर्याः । स्थेशभासेत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावान्न ङीष् । आबद्धवेपथुः प्राप्तकम्प इति सात्त्विकोक्तिः । द्वितोऽथुजित्यथुच्प्रत्ययः । विन्यस्ता, मङ्गलमहौषधिर्यवाङ्कुरादिर्यस्मिन् स पाणिः । स्रस्तो गलितः उरग एव प्रतिसरः, कौतुकसूत्रं यस्य तेन । 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्ये च मण्डने' इति विश्वः । अत्र करेण सलीलं सविलासमगृह्यतेति देवस्य पार्वतीपरिणयवर्णनं स्मारितम् । ईशार्थमित्यत्र तु अनुग्रहमात्रोक्तिरित्यपौनरुक्त्यम् । भाविकालङ्कारः, वसन्ततिलकावृत्तम्।

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्घैः

तेजोभिश्शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।
उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः
पर्यस्यन्निह निचयस्सहस्रसङ्ख्याम् ।। ३४ ।।

क्रामद्भिरिति । इहाद्रौ, घनपदवीमाकाशं क्रामद्भिः व्याप्नुवानैः, अनेकसङ्ख्यैः परस्सहस्रैरित्यर्थः । क्वचिदनेकवर्णैरिति प्रामादिकः पाठः, वैयर्थात्, व्याघाताच्चेति। शुचिमणिभ्यः स्फटिकमणिभ्यो जन्म येषां तैः । 'जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणोऽपीष्यत' इति वामनः । तेजोभिः विभिन्नो विमिश्रः अत एव पर्यस्यन् प्रसर्पन्, सप्तसप्तेः सवितुः, उस्राणां किरणानां निचयो निकरः सहस्रमिति सङ्ख्या सहस्रसङ्ख्या । तां, स्वनियतामिति शेषः । व्यभिचरति अतिक्रामतीवेत्युत्प्रेक्षा । प्रहर्षणीवृत्तम् ।

व्यधत्त यस्मिन् पुरमुच्चगोपुरां पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।
स एष कैलास उपान्तसर्पिणः करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ।। ३५ ।।

व्यधत्तेति । यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धृतये सन्तोषाय । उच्चगोपुरामुन्नतपुरद्वाराम् ।'पुरद्वारन्तु गोपुरम्' इत्यमरः । पुरं अलकाख्यां पुरीं व्यधत्त निर्मितवान् । तत्सखित्वादिति भावः । स एष कैलासः उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारिणो विवस्वतः । अकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयं करोतीत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्करणाभावात्, व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या । सा च विवस्वतः उपान्तसर्पित्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितेति विवेकः । अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्तेनायशब्देन षष्ठीसमासः । वंशस्थं वृत्तम् । जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात् ।

नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैश्छन्नेष्वन्तस्सानुवप्रान्तरेषु ।
बद्धाम्बद्धां भित्तिशङ्कामभुष्मिन्नावानावान्मातरिश्वा निहन्ति ।। ३६ ।।

नानेति । अमुष्मिन्कैलासे अन्तस्सानु सानुष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां विविधमणिमयूखानां सन्निपातैः व्यतिकरैः, छन्नेषु छादितेषु । वा दान्तशान्तेत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु तटान्तरेषु बद्धाम्बद्धाम् अभीक्ष्णं बद्धाम् ।

दृढोत्पादितामित्यर्थः । नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । नित्यमभीक्ष्ण मिति काशिकायाम् । एकपदं चैतत्, भित्तिशङ्कां भितिरिति सन्देहम्, आवानावान् अभीक्ष्णमापतन् । आङ्पूर्वाद्वाधातोः शतृप्रत्ययः । द्विर्भावादि पूर्ववत् । मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः । कनिन् प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यलुक्, निहन्ति निवारयति, वायुसञ्चाराद्भित्त्यभावोऽवधार्यत इत्यर्थः । अत्र निष्टायान्त सन्देहालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ।

रम्या नवद्युतिरुपैति न शाद्वलेभ्य-
श्श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
अस्मिन् विचित्रकुसुमस्तबकाचितानां
शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ।। ३७ ।।

रम्येति । अस्मिन्नद्रौ, शादाः शष्पाणि सन्त्येष्विति शाद्वलाः तेभ्यः । 'शाद्वलश्शादहरित' इत्यमरः । नडशादाद् ड्वलच् । रम्या रमणीया नवद्युतिः प्रत्यग्रकान्तिः नापैति । किन्तु नित्येत्यर्थः । नलिनीवनानि अनुदिनं सर्वदा श्यामीभवन्ति । न कदाचित्पाण्डुरीभवन्तीत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तबकैः आचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां तरूणां पल्लवानि न परिणमन्ति न जीर्णानि भवन्ति, सर्वदा नूतनमेव सर्वं वर्तत इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तत्तद्वस्तुगतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतमेव कारणं कश्चिदसाधारणः कैलासस्य महिमा गम्यत इति पर्यायोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बद्धं तत्पर्यायोक्तमुच्यते' इति ।

परिसरविषयेषु लीढमुक्ता हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।
इह नवशुककोमला मणीनां रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः ।। ३८ ।।

परिसरेति । इहाद्रौ, परिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु । विषयो देशे इति निपातः । मृगीभिः हरिततृणोद्गमशङ्कया बालतृणाङ्कुरभ्रान्त्येति भ्रान्तिमदलङ्कारः । लीढाः पूर्वमास्वादिताः पश्चान्मुक्ताः, लीढमुक्ताः दग्धप्ररूढा इत्यादिवत्, पूर्वकालेत्यादिना समानाधिकरणसमासः । नवशुकवत्कोमलाः, शुकसवर्णा इत्यर्थः । मणीनां मरकतमणीनां भासः रविकरैः संवलिताः मिश्रितास्सत्यः फलन्ति सम्मूर्छन्ति । वर्धन्त इति यावत् ।

मृगीग्रहणमत्यन्तमौग्ध्यप्रदर्शनाय ।

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतस्सरसिजसम्भवः परागः ।
वात्याभिर्वियति विवर्तितस्समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ।। ३९ ।।

उत्फुल्लेति । वात्याभिः वातसमूहैः चक्रानिलैः । पाशादिभ्यो यः इति यप्रत्ययः, अमुष्मात्पुरोवर्तिनः उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् जलपतितस्य परागस्य उत्थानाभावात् स्थलग्रहणम् । उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानमिति निष्ठाल्त्वम् । उद्धूतः उत्थापितः । वियति समन्ताद्विवर्तितः परिमण्डलितः अन्तराले तु दण्डायमान एवेतिभावः । सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः । रूढ्यभिप्रायेणात्र सरसिजशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः । कनकमयातपत्रलक्ष्मीमाधत्ते बिभर्ति । अत्र परागस्यातपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति प्रतिबिम्बाऽऽक्षेपात् असम्भवद्धर्मसम्बन्धनिबन्धनेयं निदर्शना । तदुक्तम्, असम्भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शनेति ।

इह सनियमयोस्सुरापगायामुषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
कथयति शिवयोश्शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्तनेषु ।। ४० ।।

इहेति । इहाद्रौ, उषसि प्रभाते, सुरापगायां गङ्गायां लक्षणया तत्कूले, सयावकाः सालक्ताः । सव्यपादस्य वामचरणस्य रेखा मुद्रा यस्यास्सा । 'यावोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः । तथा विषमाणि महदल्पानि पदानि यस्यां सा । विवर्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी, शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिरित्यर्थः । सनियमयोः सन्ध्यां प्रणमतोरित्यर्थः । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः उमाशङ्करयोः । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । शरीरयोगं अर्धाङ्गसङ्घटनारूपम्, कथयति । सनियमयोरित्यनेन नियमसमयेऽपि विरहासहौ इह विहरतःशिवाशिवाविति व्यज्यते । अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

सम्मूर्छतां रजतभित्तिमयूखजालै-
रालोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।
घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्ना-

मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ।। ४१ ।।

सम्मूर्छतामिति । इहाद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः सम्मूर्च्छतां बहुलीभवताम् आलोलानां पादपलतानां तरुशाखानाम् अन्तरेषु रन्ध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानाम्, घर्मद्युतेरुष्णांशोः धाम्नां तेजसाम्, आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणबिम्बसदृशानीत्युपमालङ्कारः। पटलानि मण्डलानि, मुहुर्वारं वारं समुल्लसन्ति स्फुरन्ति। न तु सातत्येन, लतानामालोलत्वात् । तच्च नान्यत्र मृत्पाषाणादिप्राये सम्भवतीति भावः ।

शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्तिः
वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।
शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणभर्तुरुक्षा
कुर्वन् वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्काम् ।। ४२ ।।

शुक्लैरिति । शुक्लैश्शुभ्रैः मयूखनिचयैः किरणसमूहैः परिवीतमूर्तिः व्याप्तदेहः । वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिमण्डलितः वर्तुलीकृतः उरु देहो बृहच्छरीरं येन स तथोक्तः, गणभर्तुः प्रमथनाथस्य उक्षा वृषभः । 'उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः' इत्यमरः । वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्कां चन्द्रभ्रान्तिं कुर्वन्, तासां मौग्ध्यादिति भावः । अमुष्याद्रेः शृङ्गाणि भजते सेवते । अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः । भ्रान्तिपरत्वे भान्तिमदलङ्कारः । यथेच्छसि तथास्तु । स च, उक्षविशेषणोत्थेन काव्यलिङ्गेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ।

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।
खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः
पूरयितुं भवन्ति विभवश्शिखरमणिरुचः ।। ४३ ।।

सम्प्रतीति । इहाद्रौ, विविधाः नानावर्णाः शिखरमणिरुचः सम्प्रति शरदीत्यर्थः । लघुनि अगुरुणि । कुतः क्षीणपयसि अत एव भिदां भेदम् । षिद्भिदादिभ्योऽङ् इत्यङ्प्रत्ययः । उपेयुषि गते जलधरपटले मेघमण्डले कथमपि कृच्छ्रात् शनकैः ।

लब्धजन्म, जातमित्यर्थः । अत एव खण्डितविग्रहं विच्छिन्नस्वरूपं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं सन्धातुं विभवः समर्था भवन्ति । अत्र मणिरुचीनामिन्द्रधनुः पूरणाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् । तल्लक्षणन्तु । दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैरिति ।

स्नपितनवलतातरुप्रवालैरमृतलवस्रुतिशालिभिर्मयूखैः ।
सततमसितयामिनीषु शम्भोरमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ।। ४४ ।।

स्नपितेति । इहाद्रौ, शम्भोः इन्दुलेखास्नपितानि सिक्तानि नवानि लतानां तरूणाञ्च प्रवालानि यैस्तैः, तथा (या) अमृतलवस्रुत्या अमृतबिन्दुनिष्यन्देन, शालन्ते ये तैः मयूखैः किरणैः सततं सर्वकालम् । असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिष्वपि वनान्तं वनमध्यम् अमलयति विशदयति । अन्यत्र तु नैतदस्तीति व्यतिरेको व्यज्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम्।

क्षिपति योऽनुवनं विततां बृहद्बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम् ।
अयमनेकहिरण्मयकन्दरस्तव पितुर्दयितो जगतीधरः ।। ४५ ।।

क्षिपतीति । अथ योऽद्रिः अनुवनं विततां रौचनिकीम् । रुचं सौवर्णी कान्तिमित्यर्थः । रोचनया रक्तां रौचनिकीं 'लाक्षारोचनाट्ठक्', इति ठक् । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् । बृहती चासौ बृहतिका च तां बृहद्बृहतिकां महोत्तरासङ्गमिव उत्प्रेक्षते। 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः । क्षिपति प्रसारयति । अनेकाः हिरण्मय्यः कन्दरा यस्य सः । हिरण्मयशब्दो दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः । अयं पुरोवर्ती गिरिरित्यर्थः । तव पितुः इन्द्रस्य दयितः प्रियः । जगत्याः धरो जगतीधरः भूधरः । यस्ते गन्तव्यः इन्द्रकीलाख्य इत्यर्थः ।

सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां
वैरोचनैर्द्विगुणितास्सहसा मयूखैः ।
रोधोभुवां मुहुरमुत्र हिरण्मयीनां
भासस्तटिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ।। ४६ ।।

सक्तिमिति । अमुत्र अमुष्मिन्नद्रौ । अनिले जवात् झटिति लतानां सक्तिमन्यो-न्यसङ्गमपनयति सति । सहसा हठात् वैरोचनैः सावित्रैर्मयूखैः द्विगुणाः द्विरावृत्ताः कृताः द्विगुणिताः । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रिया मुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । हिरण्मयीनां हिरण्यविकाराणाम् । दाण्डिनायानेत्यादिना निपातनात्साधुः । रोधोभुवां तटभुवां भासो मुहुः तटिद्विलसितानि विडम्बयन्ति अनुकुर्वन्तीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

कषणकम्पनिरस्तमहाऽहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः ।
इह मदस्नपितैरनुमीयते सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ।। ४७ ।।

कषणेति । इहाद्रौ, कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पः तेन निरस्ता महाऽहयो महासर्पा येभ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्जितैः मत्तमातङ्गरहितैः । कुतः, मदस्नपितैः, ऐरावतमदसिक्तैरित्यर्थः । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । हरिचन्दनैः चन्दनद्रुमैः । सुरगजस्य ऐरावतस्य गतं प्राप्तिरनुमीयते । हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गमुन्नेयम् ।

जलदजालघनैरसिताश्मनामुपहतप्रचयेह मरीचिभिः ।
भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ।। ४८ ।।

जलदेति । इहास्मिन्नद्रौ, जलदजालघनैः मेघबृन्दसान्द्रैः, असिताश्मनामिन्द्रनीलानां मरीचिभिः दीधितिभिः । 'भानुःकरो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । उपहतप्रचया विघट्टितसङ्गाता अत एव अदीपितकन्दरा अप्रकाशितगह्वरा विवस्वतो दीप्तिः तिमिरैस्संवलिता व्यामिश्रितेव भवतीत्युत्प्रेक्षा ।

भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन
क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः ।
प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि
श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्तरायैः ।। ४९ ।।

भव्य इति । इहाद्रौ भव्यः शान्तो भवन्नपि मुनेः व्यासस्य शासनेन आज्ञया क्षात्रे पथि क्षत्रियमार्गे, तेजस्वितायां स्थितः, गृहीतशस्त्र एवेत्यर्थः । तथा हतप्रमादः अप्रमत्तस्सन् तपस्य तपश्चर । तपस्येति - कर्मणो रोमन्थ तपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् । तदन्ताद्धातोर्लोट् । न च सर्वभूतहितकारिणो मे प्रमादः किं करिष्यतीति

विश्वसितव्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह । प्रायेणेति । हि यस्मात्, प्रायेण बाहुल्येन । 'प्रायो वयस्यनशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोरिति' हेमचन्द्रः । करोतीति करः हितार्थस्य करः तस्मिन् विधौ व्यापारे सत्यपि, विद्यमानेऽपि श्रेयांसि अन्तरायैर्विना लब्धुमसुखानि अशक्यानीत्यर्थः । अत एव । शकधृषेत्यादिना असमानकर्तृकेऽपि तुमुन् । अकारणवैरिणस्सर्वत्र सर्वस्यापि सन्तीति भावः ।

मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाश्वा-
स्सन्तापे दिशतु शिवश्शिवां प्रसक्तिम् ।
रक्षन्तस्तपसि बलं च लोकपालाः
कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ।। ५० ।।

मा भूवन्निति । तव इन्द्रियाण्येव अश्वाः वाजिनः ते अपथेन हरन्तीत्यपथहराः । मा भूवन् , अपन्थानं मा नैषुरित्यर्थः । माङि लुङित्याशीरर्थे लुङ् । सन्तापे तपः क्लेशे सति, शिवः ईश्वरः शिवां साधीयसीं प्रसक्तिं प्रवृत्तिमुत्साहं, दिशतु ददातु । किञ्चेति चार्थः । लोकपालाः इन्द्रादयः तपसि विषये बलं शक्तिं रक्षन्तः वर्धयन्तस्सन्त इत्यर्थः । कल्याणीं साध्वीं क्रियामनुष्ठानम् अधिकफलां क्रियासुः कुर्वन्तु । करोतेराशीषि लोट् ।

इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ।। ५१ ।।

इतीति । प्रियार्हे प्रीतियोग्ये । राजराजभृत्ये यक्षे । इति पूर्वोक्तं प्रियं हितञ्च, वचन मिति शेषः । उक्त्वा, सपदि, स्वं स्वकीयं धाम स्थानं गतवति सति । पृथासुतः अर्जुनः, सोत्कण्ठं सौत्सुक्यं किमपि प्रदध्यौ चिन्तयामास । तथाहि । सद्वियोगः सज्जनविप्रयोगः । भृशम् अरतिं व्यथां सन्धत्ते । करोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ।

तमनतिशयनीयं सर्वतस्सारयोगा-
दविरहितमनेकेनाङ्कभाजा फलेन ।

अकृशमकृशलक्ष्मीष्टोतसा शंसितं सः,
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ।। ५२ ।।

इति श्रीमहाकविभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने पञ्चमस्सर्गः ।

तमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्यःशोभाः यस्य सः अकृशलक्ष्मीरिति बहुवचनाश्रितो बहुव्रीहिः । एवञ्चेत् उरः प्रभृतिभ्यः कबिति कप्प्रत्ययानवकाशः । तत्र लक्ष्मीशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठात् । नापि नद्यृतष्टोत्यस्यावकाशः । उरःप्रभृति पाठसामर्थ्यादेव शैषिकस्तु वैभाषिक इत्यविरोधः । सोऽर्जुनः, सर्वतः सर्वत्र सारयोगादुत्कृष्टवस्तुसम्बन्धात्। अन्यत्र बलयोगात् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्युभयत्राप्यमरः । अनतिशयनीयम् अनतिक्रमणीयम् अनेकेन बहुना अङ्कभाजा समीपगतेन शीघ्रभाविनेति यावत् । फलेन कार्यसिद्ध्या, अविरहितमशून्यम्, कार्यसिद्धेरवश्यं साधकमित्यर्थः । अकृशमतनुं चेतसा आशंसितं प्राप्तुमिष्टं तं शैलं इन्द्रकीलम् । स्वमात्मीयम्, पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारम् उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषमिव अभ्याससाद अभिजगाम । मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनीभोगिलोकैरिति लक्षणात् ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण महामहोपाध्याय कोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां पञ्चमस्सर्गः

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकानुक्रमणिका